

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

Қўлёзма ҳуқуқида

АБДУОЛИМОВ ОҚИЛЖОН

**Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдулланом” асарида ўзбек
халқи тарихи талқинлари**

**5220200-Тарих (Минтақалар ва мамлакатлар бўйича) таълим йўналиши
бўйича бакалавр академик даражасини олиш учун ёзилган**

Б И Т И Р У В М А Л А К А В И Й
И Ш И

Иш раҳбари:

Катта ўқитувчи О. Абдураупов

АНДИЖОН – 2015

**Мавзу: Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдулланома”
асарида ўзбек халқи тарихи талқинлари.**

Режа

Кириш.

- 1. Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдулланома”
 (“Шарафномаи шоҳий”) асарининг яратилиши.**
- 2. Мовароуннухрнинг XVI асрдаги ижтимоий – сиёсий
тарихининг ёритилиши ва туркий қабилалар таснифи.**
- 3. XVI асрдаги Хуросондаги ижтимоий – сиёсий ҳаёт ва ўзбек
элати талқинлари.**

Хулоса

Фойдаланилган манба ва адабиётлар.

КИРИШ

Мавзуни долзарблиги. Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши республикамизнинг бугунги кунинигина эмас, балки истиқболини ҳам белгилаб берувчи асосий омилдир. Ўзбекистон республикасининг истиқлол йўли авлод – аجدодларимизнинг тарихий анъаналари ва маънавий меросига суянган холда танлаб олинди. Зотан, мустақиллик йўли Ўзбекистон халқларининг тарихий анъаналари ва маънавий бойликларини қайта тикловчи, яъни мазмун билан бойитувчи йўлдир.

“Тарих хотираси, – деб таъкидлайди Президентимиз Ислом Абдуғаниевич Каримов – халқнинг жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудини холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида ғоят муҳим ўрин тутди.

Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аجدодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, яъни фуқоролик онгини шакллантирмоқда. Аҳлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда”.¹

Ҳозирги кунда Ўзбекистоннинг ўтмиш тарихини мукаммал ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Қадимги тарихни ёритиш жараёни ўтмиш манбалари, археологияга оид ашёлар ва ёзма маълумотлар билан узвий боғлангандир.

Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганлигини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу – фузалолар, олиму – уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. Б – 140.

шу заминда яратилган, сайқал топган. Милодгача ва ундан сўнг қурилган мураккаб сув иншоатлари, шу кунгача кўрку – файзини, маҳобатини йўқотмаган асори – атиқаларимиз қадим – қадимдан юртимизда деҳқончилик, хунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. Бешавкат давр синовларидан омон қолган энг қадимги тош ёзувлар, битиклардан тортиб, бутун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашагн тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликга оидлиги бекиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир.

Бунчалик катта меъросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг санокли мамлакатларнигина биз билан беллаша олиши мумкин.

Ота – боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, диний, ахлоқий, илмий қарашларини ўзида мужассам этган бу нодир қўлёзмаларни жиддий ўрганиш даври келди. Чунки ўзингизга маълум, Шўролар замонида тарихий ҳақиқатни билишга интилиш, рағбатлантирилмас эди, ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан иложи борица йироқ сақланарди.¹

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг кейинги долзарб муаммолар бири – ўзбек халқининг маънавий меросини тиклаш ва янада камол топиши учун кенг имкониятлар очиш керак эди.

Ўзбекистон мустақил тараққиётга қадам қўйганидан буён ўтган йиллар давомида маънавий соҳада юз берган ўзгаришларни энг муҳими халқнинг узоқ йиллар мобайнида тўплаган бой тарихий – маънавий меросига эътиборнинг кучайиши бўлди.

Ўлкамиз бир неча бор ажнабий босқинчилар ҳужумига дучор бўлган, қарамлик зулми остида қолган бўлса – да, халқ ўзлигини йўқотмади, ўзининг бой маънавий меросимизга синфий нуқтаи – назардан ёндашиш оқибатида

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз – келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998. Б- 3 – 4.

миллий қадриятларимиз, урф – одатларимиз прогрессив ва реаксион блокларга бўлинди. Реакцион – деб баҳоланган миллий қадриятларимиз, одатларимиз ва анъаналаримиз қораланди, танқид остига олинди. Кўпгина тарихий ёдгорликлар бузилди, китоб ва қўлёзма асарларни нашр этиш, ўрганиш ман этилди ёки эътиборсиз қолдирилди.

Бирон – бир жамият маънавий имкониятларини, одамлар маънавий ва ахлоқий қадриятларини ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб ўз истиқболини тасаввур эта олмайди.

Халқимизнинг маданий қадриятлари, маънавий мероси минг йиллар мобайнида Шарқ халқлари учун қудратли маънавият манбаи бўлиб хизмат қилган. Ўзоқ давом этган қаттиқ мафкуравий тайзикқа қарамай, Ўзбекистон халқи авлоддан – авлодга ўтиб келган ўз тарихий ва маданий қадриятларини ҳамда ўзига хос анъаналарини сақлаб қолишга муваффақ бўлди.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилганлиги ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди.¹

Маънавий мерос қадим замонлардан бери аجدодларимиз, ота – боболаримиздан бизгача етиб келган маънавий бойликлар, ахлоқ – одоб меъёрлари, илм – фан ютуқлари, тарихий – бадий ва санъат асарлари мажмуидир. Маънавий қадриятлар, бойликлар инқилобий йўл билан ҳосил қилинадиган ходиса эмас, у жамият тараққиётининг барча босқичларида унинг эҳтиёжлари туфайли юзага келади ва ўша давр ҳаётини акс эттиради, у ҳаёт ўзгариши билан йўқолиб кетмайди, кейинги авлодлар учун маънавий мерос бўлиб қолади. Хар бир авлод маданиятини янгитдан яратмайди, маънавий меросга таянади, бироқ уни қандай бўлса, шундайлигича, кўр – кўрона қабул қилавермайди, тараққийпарварлик, инсонпарварлик, адолат нуқтаи – назаридан қабул қилади ва ривожлантиради.

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”, 1997. Б – 137.

Мавзуни ўрганилиш даражаси. Президентимиз Ислон Каримов сўзи билан айтганда “қадим аждодларимиз ҳаётининг асосини ўтроқ маданият ташкил етганми ё кўчманчими? Ўзбек халқининг шаклланишида қандай елатларнинг таъсири бўлган?”¹ Тарихимизда юқорида Президентимиз томонидан берилган соволларга ҳаққоний жавоб топиш ҳозирги даврнинг долзарб масалаларидандир.

Бу муаммони ҳал етишда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар маҳкамасининг 1998 йил 27 – июлдаги “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори катта иконият уфқларнинг очиб берди.

Ишнинг амалий аҳамияти. Мазкур Битурув малакавий ишимиз XVI асрда Ватанимиз ҳудудида кечган ижтимоий – иқтисодий ва маънавий ҳаётни ёритувчи Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдуллонома” (“Шарафномаи шохий”) асарининг тарихимиз учун қанчалик қимматлилик томонларига бағишланган бўлиб, уларда илгари сурилган ғояларни ёритишга ҳаракат қилдик. Бу мавзуни тадқиқ етиш, ўрганишни ҳаётнинг ўзи тақозо етмоқда, шунинг учун бу масала ҳозирги вақтда амалий аҳамият ҳам касб етади.

Битурув малакавий ишнинг тузилиши кириш, учта парагриф, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар каби қисмларидан иборат бўлиб, унда олдимизга қўйган вазифани тарихий адабиётларга суянган ҳолда имкон қадар уддалашга ҳаракат қилдик.

Ушбу Битурув Малакавий ишимиздан келгусида Касб хунар коллежлари ва Академик литсейларда Ўзбекистон тарихини ўқитишда

¹ Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., “Шарқ”, 1998, 12 – 13 бетлар.

шу мавзуга оид мавзуни ёритишда қўшимча материал сифатида
фойдаланиш тавсия етилади.

1. Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдуллонома” (“Шарафномаи шоҳий”) асарининг яратилиши.

Тарихга кириб бораётган бугунги ҳар бир кун ўз моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан ўнлаб йилларга тенгдир. Мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизда ҳар куни ўзоқ давр мобайнида тўпланиб, ўз ечимини кутиб ётган кўпгина муаммолар ҳал қилинмоқда, айрим жабҳаларда юзага келган мураккаб вазиятларни ижобий йўналишга буриш ва ундан жамият манфаатлари йўлида фойдаланиш бўйича амалий ҳаракатлар қилинмоқда.

Ватанимиз тарихи бўйича қимматли маънавий мерослардан бири Ўрта Осий ва Қозоғистон ва улар билан қўшни бўлган хорижий мамлакатларнинг XVI асрдаги тарихи бўйича асосий манбалардан бири Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдуллонома” (“Шарафномаи шоҳий”) асаридир. Асар Шайбоний Абдуллахон II нинг буйруғи билан 1584 – 1590 йиллар оралиғида ёзилган. “Абдуллонома” асарида тўлиғича 940 / 1533 – 34 йиллардан то 997 / 1588 – 90 йилларгача Ўрта Осий, Қозоғистон ва қисман Афғонистон ва Хуросонда бўлган сиёсий воқеаларни ўз ичига олади. Асарнинг қарийиб қирк варақдан иборат муқаддимаси илгари ёзилган бошқа асарлар асосида тузилган бўлиб, ундан Абдуллахоннинг насаби, XV – XVI асрларнинг биринчи чорагида Мўғилистонда¹ бўлган сиёсий аҳвол қисқача баён қилинади. Муаллиф ўзидан илгари ўтган машҳур тарихчилар: Рашиддиддин, Мирхонд, Шарофиддин Али Яздий ва Абулхасан Нишопурий асарларига тайанганини очиқ айтади. Ундан ташқари Наршахийнинг машҳур “Тарихи Бухоро”, Жувайнийнинг “Тарихий Жахонкушойи”, Мирзо Муҳаммад Хайдарнинг “Тарихий Рашидий” ва Кошифийнинг “Рашоҳоту айн ул - ҳаёт” ва бошқа асарлардан ҳам фойдаланилган.

Ҳофиз Таниш Бухорий дастлаб ўз асарини икки қисм (мақола) дан иборат қилиб тузмокчи бўлган. Биринчи қисм (мақола) да Абдуллахоннинг

¹ XVI асрнинг 40 – йилларида Чиғатой улуси икки қисмга бўлинган. унинг Еттисув, Чу водийси ва Қошғарни ўз ичига олган шарқий – шимолий қисми шу вақтдан бошлаб тарихда Мўғилистон деб юритилган.

таърихи, иккинчи мақолада эса хоннинг олижаноб фазилатлари, унинг даврида яшаган шайхлар, вазирлар, олим ва шоирларнинг тавсифини баён қилмоқчи бўлган.¹

Лекин асарнинг иккинчи қисми ёзилмай қолган. Фикримизча, Абдуллахон вафотидан кейинроқ мамлакатда бошланган ур – йиқитлар асарни тамомлашга имкон бермаган.

Маълумки, отаси ўрнига тахтга чиққан Абдулмўмин Султон (1598 йил) мамлакатни қатоғон қилди, отасига яқин ва содиқ кишиларни ўлдирди, кўпларини эса қувғин остига олди. “Тарихий Муқимхоний” асарининг муаллифи Муҳаммад Юсуф мунший унинг тахтга чиқишини ҳеч ким истамаганлигини, лекин жоҳиллигидан кўрқибгина уни тахтга ўтказганликларини айтади. Яна шу муаллифнинг ёзишича, Абдулмўмин мамлакатдаги барча машҳур кишиларни ўлдиришга қасд қилган, хатто ўз қариндошларини ҳам қонини тўкди. Бу жихатдан Абдуллахоннинг эмишган иниси ва унинг энг яқин кишиларидан бўлган Қулбобо кўкалдошнинг сўнги тақдири диққатга сазовордир. У ҳам Абдулмўмин ўтказган қатоғоннинг қурбони бўлди, яъни 1598 йилда унинг буйруғи билан қатл этилди. Қулбобо кўкалдош ўқимишли ва маданиятли киши бўлиб, фозил кишилар ва шоирларга хомийлик қилган эди. У қатл этилгач бу олим ва шоирлар, шулар қаторида унинг энг яқин кишиларидан бири бўлган Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам кўрқиб, бошқа томонларга қочиб кетишга мажбур бўлганлар.

Асарнинг қиммати шундаки, муаллиф кўп воқеаларни унинг гувоҳи бўлган кишилар оғзидан ёзиб олган, кўпларига ўзи шоҳид бўлган.

“Абдулланомат” нинг ёзила бошлаган ва тамомланган йили ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Л. А. Зимин асарининг тамом ёзиб бўлинган йили деб ҳижрий 996 / 1587 – 1588 йилни олади. Муқадимада келтирилган қуйидаги манзум тарих асарининг ёзилган йилини очиқ кўрсатади:

Ин “Шарафнома” кеш аз ғояти ташрифи қабул,

Шараф аз номи шаҳаншоҳ фалак қадар фузуд.

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдулланомат”. 1 – жилд. Т., 1999. Б – 3.

Че ажаб, к – аз пеш пайвастан тариху номаш

Хомаи тахрир “Шарафномаи шоҳий” фармуд.¹

Таржимаси:

Бу шундай “Шарафнома” ки, (ҳаммага) ғоят мақбул бўлганидан,
Фалак қадар (улуғ) шаҳаншоҳ (Абдуллахон) номидек шараф орттирди.

Не таажжубки, унинг тамом бўлиши тарихи ва номини

Тахрир қалами “Шарафномаи шоҳий” деб атади.

Бу ерда “Шарафномаи шоҳий” сўзларидаги ҳарфлар ҳижрий 992 / 1584
йилни келтириб чиқаради. Лекин асар 996 / 1587 88 ва ундан кейинги
йиллардаги воқеаларни ҳам ўз ичига олган. Шунинг учун ҳам “Абдулланом”
1005 / 1596 ёки ундан кейинги йилларда тамомланган деб айтиш мумкин.

Асарнинг муаллифи Бухоролик машҳур шоир ва муаррих Ҳофиз Таниш
ибн Мир Муҳаммад ал – Бухорийдир. Унинг ҳаёти ва илмий адабий
фаолиятига оид маълумотлар ҳам Ҳофиз Таниш Бухорий ҳам “Наҳлий” ва
“Киромий” таҳаллуслари билан ҳам машҳурдир. У асли Бухоролик бўлиб,
илмнинг кўп соҳаларини эгаллаган ва замонасининг етук олимларидан
бўлган.

Айрим қисқа маълумотлар “Абдулланом” муқаддимасида ва баъзи
тазкираларда учрайди. Ана шу маълумотларга қараганда, Ҳофиз Таниш
Бухорий ва унинг отаси Мир Муҳаммад Шайбоний ҳукмдорларига яқин одам
бўлишган. Масалан, отаси Мавлоно Мир Муҳаммад, нақшбандия
тариқатининг намоёндаларидан бири йирик олим Маҳдуми Аъзам Косоний
(Ҳожа Аҳмад ибн Жалолиддин Косоний: 1462 - 1542) нинг ҳаёти ва
фаолиятига бағишланган “Жомеъ ул мақомат” да ёзишча Шайбоний
Убайдуллахон (1534 - 1539) саройида хизматда бўлган.

XVI асрнинг 50 йиллари бошида Қошғарга кетиб қолган ва орадан икки
йил ўтиб, ўша юртда қазо қилган. Ҳофиз Таниш Бухорий 1583 йили
Абдуллахон II нинг хизматида кирган ва умрининг охиригача шу хоннинг
хузурида воқеанавис бўлиб хизмат қилган. Олимнинг туғилган йилини баъзи

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдулланом”. 1 – жилд. Т., 1999. Б – 4.

фактларга таяниб аниқласа бўлади, лекин вафот этган йилни аниқлаб бўлмайди.¹

“Шарафномаи шоҳий” да мана буларни ўқиймиз: ... Абдулғозий Абдулла Баҳодирхон, тангри таоло унинг подшоҳлигини, салтанатини абадий қилиб, фарқадан² ҳам баланд қилсин, Мовароуннаҳр мамлакатини зўр билан ўзига бўйсиндирди ва Шарқ қуёшидек адолат ва инсонпарварлик соясини ўша мамлакатнинг илм аҳллари бошига туширди. Фахрланишга муносиб Бухоро шаҳарини халифалик тахтининг оромгоҳига айлантирди...

Ўша пайтда факиру ҳақирнинг ёши ўттиз олтида эди. Маълумки, Абдуллахон Бухорони 1557 йили эгаллаган. Лекин Мовароуннаҳр фақат XVI асрнинг 80 – йиллари бошидабатовом Абдуллахон қўлига ўтган. Бунга қараганда, Ҳофиз Таниш Бухорий Абдуллахоннинг хизматига у отаси ўрнига тахтга ўтказилган йили – 1583 йили хоннинг яқин кишиси Қулбобо кўкалдошнинг воситачилиги билан кирган.

Агар ўша пайтда 36 ёшда бўлса, унда Ҳофиз Таниш 1547 йили туғилган бўлиб чиқади.³

Ҳофиз Танишнинг қачон вафот этгани маълум эмас. Машҳур адабиётшунос олим ва шоир Мутрибийнинг “Тазкилат уш – шуаро”асарида “Жаноби Ҳофиз Таниш уломо жумласидандир. У Мақдуми Хасан Хотамнинг тазкирасида ҳам тилга олинади.

Юқорида зикр этилган Ҳофизнинг оға – инилари унинг вафотидан сўнг хотинини қандайдир жиноят қилганликда айблаб унга давогар бўлганлар ва олий фармонга кўра, унинг Бухоро минорасидан ташлаб юборишишга эришганлар, деган миш – мишлар бор” деб ёзган. Бундан чиқадики, Мутрибий тазкирасини ёзиб томонлаган йили (1604 йил) Ҳофиз Таниш ҳаёт бўлмаган.⁴

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи”, 1994. Б – 389.

² Фарқадан – шимолий кутб яқинидаги икки юлдуз.

³ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар... Б – 389 – 390.

⁴ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи”, 1994. Б – 389 – 390.

Ҳофиз Таниш Бухорий оғир бир замонда яъни Мовароуннахрда феодал тарқоқлик кучайган, Абдуллахон II нинг мамлакатни бирлаштириш ва марказий давлат аппаратини мустаҳкамлаш учун тинимсиз уришлар олиб борган бир замонда ҳаёт кечирди. Олим буни қуйида келтирилган ибораларда ифодалайди.

“Ҳар тарафдан тескари шамол эсарди. Ҳар бурчакдан фитна гарди осмонга кўтариларди. Соғу – саломатлик анқодек¹ махфийлик пардаси остига яширинган эди. Тинчлик ва хотиржамлик кибрити ахмар² ва ақлу – хунарнинг ривожкоридек кўринмай кетганди. Омонлик ва тўғрилиқ жаҳондан нафратланиб, интизом ҳам жамият юлдузлари тўдасигина чекланиб қолганди”.³

Шуни ҳам айтиш керакки. Ҳофиз Таниш Бухорий, замон тақозосига кўра асарда маълум даражада ҳукмрон синфнинг мақсад ва манфаатларини ифода қилишга ҳаракат қилган, хон ва унинг атрофидаги аслзодалар, бойлар ва туғёнларни кўкларга кўтариб мақтаган. Меҳнаткаш халқнинг ҳол – аҳволи бўлса, кўп ўринларда сояда қолган. Лекин асар фактик материалларга бой, воқеалар озми – кўпми объектив ёритилган, айрим ўринларда хонлар, султонлар ва амирларнинг баъзи хислат ва характери ҳам очиқ берилган. Масалан, Абдуллахоннинг бобоси Жонибек Султон ҳақида гапирар экан, уни мумин мусулмон, динпарвар ва одил бир киши сифатида таърифлайди: “У шундай динпаноҳки, – деб ёзади Ҳофиз Таниш Бухорий, дин ҳукмронини танқид қилиш ва Саййид Мурсалиннинг (ҳазрати пайғамбаримизнинг) шаръий амр – фармонларини мўмин – мусулмонларга етказиш ишини тўла бажо келтиради. Ҳукумат ва сиёсат ишларини қувватлаш ва ижро этишда ошиқмас эди. Лекин жаҳли чиққан пайтларда ихтиёрий ишлади, унинг ғайрат ва ғурур қўлидан тушарди: лекин тойилувчиларнинг хатолари устига авфу каромат этагини ёпарди”.⁴

¹ Анқо – номи бор, лекин ўзи йўқ бир афсонавий қушнинг номи.

² Кибрити ахмар – кизил олтингугурт – иксир.

³ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., 1999. Б – 38.

⁴ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., 1999. Б – 63.

Мухими шундаки, олим тожу – тахт соҳибларининг адлу – инсофга чақиради: “Бу дунё ўтиб кетувчи соядир, чунки соя гоҳ олдинда, гоҳ орқада бўлади. Имконияти борида одамларга яхшилик қил, билгинки ҳамма вақт ҳам бунга имкон бўлавермайди. Жаҳонда агар бир заҳира талаб қилсанг, яхши ном энг яхши захирадир”.¹

Хуллас, “Шарафномаи шоҳий” (“Абдуллонома”) йирик шох асар бўлиб, уни Жувайнийнинг “Тарихи Жохонкушойи” ва Рашидиддиннинг “Жомеъ ут - таворих” асарлари қаторига қўйса арзийди. Йирик шарқшунос олим В.В.Вельяминов – Зернов жуда тўғри айтганидай, “Абдуллонома” устида қанча кўп ишласанг унда ўрганиш лозим бўлган шунча кўп фактлар очилади. Шунинг учун ҳам бу асар кўп вақтлардан бери шарқшунос олимларнинг диққат – эътиборини ўзига тортиб келаётир. Ўз вақтида асар кўп вақтлардан бери шарқшунос олимларнинг диққат эътиборида турган асар ҳақида В.В.Вельяминов – Зернов, академик В. В. Бартольднинг шогирди Л.А. Зимин, Содиқ Мирзаев, М. А. Салоҳиддинов, Н. Сайдиев, ингилиз олимлари Г. Эте, Ч. А. Сторшар ўз фикрларини айтиб ўтишган. В.В.Вельяминов – Зернов, Л.А. Зимин, Содиқ Мирзаев, М. А. Салоҳиддиновлар асарнинг бир қисмини рус ва ўзбек тилларига таржима ҳам қилган эдилар. В.В.Вельяминов – Зернов таржимаси (у асарни жуда оз қисмини ташкил этган) чоп этилмаган. Л.А. Умняковнинг сўзига қараганда 1918 йили қисман Тошкентда чоп этилган, лекин олимнинг тез орада Ўзбекистондан кетиб қолиши натижасида бу иши тўхтаб қолган. В. В. Бартольд 1924 йили Л.А. Зиминнинг таржимасида “Абдуллонома” ҳақидаги материалларни кўплаб нашр қилиш зарурлигини айтган эди. Афсуски, бу иш ҳам амалга оширилмади. Содиқ Мирзаев ва М. А. Салоҳиддинов асарнинг тўртдан бир қисмини ўзбек ва рус тилларига таржима қилиб улгурдилар, улар томонидан фақат I – II жилдларгина чоп этилди, холос.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг маънавий меъросга бўлган эътиборнинг кучайиши натижасида аجدодларимиз қолдирган тарихий

¹ Ўша асар ... 1 – жилд. Б – 48.

асарларни қайта нашр этилиши муносабати билан Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарини Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти халқаро Амир Темур хайрия жамғармаси билан ҳамкорликда тўлиқ икки жилд, тўрт қисмда 1999 йили “Шарқ” нашриёти – матбаа концерни томонидан нашр қилдилар.

“Абдуллонома” саж (қофиялашган) билан ёзилган, тил ва услуби бир мунча оғир. Олим турли ўхшатишлар ва истиоралардан кенг фойдаланган. Бир икки мисол келтирамиз: “Юнусхон содиқлик илини тузиб, уни ўзига боғлади” (уйланди демокчи),... боғу роғ сахни етти хил ранглик либос кийиб, тоғу сахронинг сирти чиний нақшли хонанинг рашлини келтирадиган бўлганда ... (эрта баҳорда)” ... унинг буюклик ва улуғлик офтоби ... ўзининг маҳфий пардасига яширинди: умид ва орзулари фалокат офтобининг шаҳодат мағрибига ботди (ўлди демокчи)¹. Бундан ташқари асарда оят, ҳадис, турли араб иборалари (мақоллари) ҳам кўп. Ҳофизи Таниш ҳамма жойда воқеаларни наср ва назм билан берган. Шеърлар (тўртликлар, маснавийлар, қитъалар, марсиялар) нинг кўпчилиги муаллифнинг қаламига мансуб бўлиб, зўр маҳорат билан ёзилган. Баъзилари бошқа шоирлар, хусусан Мушфиқийга тегишлидир.

Муаллиф асарни ёзишда хон саройида юритилган маҳсус кундаликлар, ишончли ва воқеалар шоҳиди бўлган кишилар оғзидан ёзиб олинган маълумотлардан фойдаланган. Бир – икки мисол: У 1551 / 52 йили Абдуллахон билан Наврўз Аҳмадхон (Бароқхон) ўрталарида Косон (Қашқадарёга қарашли Косон) ёнида бўлган уруш тафсилотини баён этаркан, уни “ўша воқеа тепасида бўлган ва уни ўз кўзи билан кўрган бир гуруҳ одамлардан эшитдим”, деб ёзади. Яна ўша Абдуллахонни Наврўз Аҳмадхоннинг ўғли Дустим Султон билан Фароб² ёнида 1554 йили қилган уруш тафсилоти ҳам ўша уруш қатнашчиларининг маълумотига асосланган. Ҳофиз Танишнинг ахборотчилари кўпроқ кекса ва хоннинг яқин кишилари

¹ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи”, 1994. Б – 391.

² Фароб – Жайхуннинг ўнг соҳилида, Чоржўй рўпарасида жойлашган ўрта аср шаҳри.

бўлган: “Ушбу сатрлар муаллифи ул хазратнинг (Абдуллахоннинг) эски паҳлавонлардан бўлган мулла Келдишдан шуни (ҳам) эшитган эдим – ки...” Асарда баён этилган кўп воқеалар муаллифнинг иштирок этган ва ўз кўзи билан кўрган воқеалардир. Манбаларнинг бу қадар ишончли бўлиши шубҳасиз, асарнинг қимматини оширган.

Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат, асарнинг иккинчи талқинида ҳар иккала қисм (мақола) қўшиб юборилган.

Муқаддимада Абдуллахоннинг наслу – насаби, унинг замонидаги йирик руҳонийлардан Ҳожа Муҳаммад Исломга муридлиги, Чингизхон, Жўчихон, Муҳаммад Шайбонийхон ҳақида шунингдек, Мовароуннахрнинг XV аср охири ва XVI аср бошларидаги ижтимоий – сиёсий аҳволи ҳақида қисқа маълумотлар келтирилади.

Биринчи мақола Мовароуннахр, Жанубий Туркистон (ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисми) ва Хуросонда 1557 – 1583 йиллар орасида бўлиб ўтган воқеалар, яъни Абдуллахон II давлатининг зухуридан то Абдуллахон II нинг хонлик мансабига ўлтириши ва ўз номига хутба ўқитиб, пул зарб эттиришигача кечган катта даврни ўз ичига олади. Маълумки, бу давр ичида Абдуллахон II ўзаро феодал урушлар орқасида майда – майда қисмларга бўлиниб кетган Мовароуннахрнинг ўз қўл остига бирлаштириб, марказий давлат тузиб олишга муваффақ бўлди.

Иккинчи мақола 1583 – 1588 йиллар, яъни Абдуллахон II нинг тахтга ўтиришидан то Хиротни узоқ муддат давом этган қамалдан сўнг Шайбонийлар қўшини томонидан фатҳ этилишигача бўлган даврни ўз ичига олган. Шу давр ичида кечган тарихий воқеалар батафсил ва атрофлича баён этилган.

Асарда тарихий воқеалар баёни билан бир қаторда Бухоро хонлигининг ижтимоий – иқтисодий аҳволи, маданий ҳаёти, Шайбонийлар давлати ва қўшинининг тузилиши, Бухоро хонлигининг Эрон, Туркия, Хиндистон, Шарқий Туркистон ва Россия давлатлари билан олиб борган сиёсий ва савдо алоқалари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган.

“Шарафномайи шоҳий” нинг қўлёзма нусхалари мамлакатимиз ва чет элдаги шарқ қўлёзмалари сақланаётган бир талай кутубхоналарда мавжуд.

Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институтида унинг икки нусхаси мавжуд. Булардан бири (ИНВ № 2207, 356 varaқ, хати настаълик) XVI асрда кучирилган, иккинчиси (ИНВ № 3781 / ИИ, 167 varaқ, хати настаълик) эса қисқартириб таҳрир қилинган нусхаси бўлиб, XIX асрда кучирилган ва “Абдуллонома”, баъзан эса “Зафарномайи Абдуллохон” деб аталган.

Санкт – Петербургда бу асарнинг учта нусхаси мавжуд бўлиб, бири Россия Фанлар Академияси Осиё халқлари институтининг Санкт – Петербург бўлимида (Д – 88, 495 varaқ, хати настаълик) с ақланмоқда. Бу эса, қўлёзмалар муфассалидир. Лекин унинг ким томонидан қўчирилганлиги ва қачон қўчирилган вақти кўрсатилмаган. Шу институтнинг илмий ходими М.А.Салоҳиддинованинг фикрича, у 1065 / 1654 – 55 йилга қадар қўчирилган. Лекин, мана шу қўлёзмадаги айрим белгиларга қараб, у бундан анча илгари, тахминан 20 – 25 йил бурун қўчирилганини аниқлаш мумкин. М.Е.Салтиков – Шедрин номли халқ кутубхонасида (Санкт - Петербург) асарнинг қисқартириб таҳрир этилган яна бир нусхаси (ПНС – 205, 350 varaқ) бор. Лекин бу қисқартириш жуда кўп хадис ва оятлар, шунингдек айрим шеърлар ҳисобига бўлган. Ундан ташқари, Жўйборий хожалардан Хожа Муҳаммад Исломи¹ ҳақидаги айрим қисмлар ҳам тушириб қолдирилган. Бу нусха хижрий 1241 йилнинг рамазон ойи (мелодий 1826 йил апрелда) Душанба қўрғонида² қўчирилган. Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланаётган яна бир нусха (В – 689, 101 varaқ) “мақолайи дуввум аз “Шарафномайи шоҳий”” деб аталган ва муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган бўлиши эҳтимол. Бу китобнинг тугатибоқ иккинчи

¹ Хожа Муҳаммад Исломи – ўша замонда Мовароуннахрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган нуфузли шайх ва феодал. Унинг Бухоро, Миёнқол, Насаф (Қарши), Қорақўл ва Марв вилоятларида 300 жуфт гов (1500 танобга яқин ёки 2500 гектар) серунум ери, 20000 бош қўйи, 700 бош оти, 500 та туяси бўлган. Бундан ташқари, унинг қўлида 30 та қули ва 104 та савдо дўкони, хар – хил корхона ва устахоналари, тегирмонлари ҳам бўлган. (Қаранг: Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. Т., “Шарқ”, 1999. Б – 363.)

² Душанба қўрғони – ҳозирги Душанбе шаҳри ўрнидаги қишлоқ ёки қалъа бўлса керак.

қисмини ёзишга киришганлигини айтади. Лекин бу асар муқаддиманинг кенгайтирилган варианты бўлиб, унда асосан, илгари ўтган халқлар тўғрисидаги тарихий асарларни тузилишлари баён қилинади.¹

“Шарафномаи шоҳий” нинг Боку ва Душанбеда сақланаётган нусхалари ҳам муфассалдир.

Тожикистон Фанлар Академияси Шарқ қўлёзмалари бўлимида ҳам бу асарнинг бир неча нусхаси сақланмоқда. Булардан фақат биттасигина тўла бўлиб, қолганлари асарнинг қисқа вариантларидир.

“Абдулланом” нинг нусхалари Британия музейи (Англия) ва Эронда ҳам борлиги маълум, Британия музейидаги нусха ҳам Боку, Душанбе ва Санкт – Петербургдаги нусхалардек мукамал бўлиб, хижрий 1236 йилнинг жумадул аввал ойи (милодий 1824 йили 22 январь) да қатағон қабиласидан бўлган Мирза Қўшмуҳаммад ибн Тошмуҳаммадбий томонидан кўчирилган. Асарнинг Эрондаги иккита нусхаси (XVIII асрда кўчирилган) тўлиқ эмасдир.

“Абдулланом” тарихий асар бўлиши билан бирга, XV – XVI асрларга хос бадиий асар ҳамдир.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг бу шоҳ асари Марказий Осиёнинг ўрта асрлардаги сиёсий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

“Абдулланом” нинг тарихий манба сифатида афзаллиги шундаки, у асосий тарихий воқеаларни объектив ёритиб берган.

Абдуллахон вафотидан сўнг XVI – XIX асрларда умуммиллий манфаатлар ўрнига тор ва чекланган, шахсий ва сулолавий манфаатларининг устун қўйилиши, жамият ҳаётида маънавий – ахлоқий қадриятларни мустаҳкамлаш ва илм – маърифатни ривожлантиришга етарлича эътибор берилмагани ўзбек давлатчилигининг яна бир бор тугатилишига олиб келди.²

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдулланом”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б – 6.

² Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар. Т., “Янги аср авлоди”, 2001. Б – 14.

2. Мовароуннахрнинг XVI асрдаги ижтимоий – сиёсий тарихини ёритилиши ва туркий қабилалар таснифи.

“Абдуллонома” да тарихий воқеалар баёни билан бир қаторда ўша даврда Мовароуннахрдаги Бухоро хонлигининг ижтимоий – иқтисодий аҳволи, маданий ҳаёти, давлат ва қўшиннинг тузилиши, Бухоро хонлигининг Эрон, Туркия, Хиндистон, Шарқий Туркистон ва Россия давлатлари билан олиб борган сиёсий ва савдо алоқалари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Хонлиқнинг ижтимоий – иқтисодий аҳволи борасида келтирилган маълумотлар орасида “иктоъ”¹, “танҳо”², “суюрғол”³ ва “жогир” феодал улус тартиби ва унинг ижтимоий – сиёсий ҳаётидаги моҳияти ва ўрни, аҳолидан йиғиладиган тарли – туман солиқ ва жарималар: хирож (мол), ихрожат, тағор, тансуқот⁴, қўналға, бегор, мадади, лашкар, боис, тамға, тухфа (совғот, тортиқ, хадя) улуфа⁵ ва бошқалар ҳақида маълумотлар келтирилган. Масалан, Абдуллахоннинг баъзи биродарлари ва авлодига суюрғол қилиши ҳақида тўхталадиган бўлсак, мана буларни асарда ўқиймиз:

“... Муносиби шулки, Тошкентни жамий тобе ерлари билан, Абдулқуддус Султонга беришса, чунки у машақатни забт қилиш уддасидан чиқади: Ҳар қандай кенг бўлса ҳам, етук фарзандлари бор, умрларини бандалар тинчлик ва шаҳарларни обод қилишга сарф қилдилар. Қуръондаги “Фарзандларимизни икром қилингиз” ояти мазмунига мувофиқ, ислом куббаси Балхни саодатманд фарзанди Абулфатҳ Абдулмўмин султонга

¹ Иктоъ – Ўрта асрда Шарқда кенг тарқалган хусусий ер эгалигининг бир тури бўлиб, давлат олдида кўрсатган хизматлари учун феодалларга, кўпинча харбий бошлиқларга берилган ер – сув, бундай кишилар иктадор дейилган.

² Танҳо – суюрғолнинг бир кўриниши бўлиб, агар инъом (кўл, молу – мулк, ер - сув) фақат харбийларга берилса “танҳо” деб аталган.

³ Суюрғол – Олий ҳукмдор (подшоҳ, хон ва султонлар) томонидан шахзодаларга ва давлат олдида кўрсатган хизматлари учун амир ва руҳонийлага бериладиган инъом (кўл, молу – мулк, ер - сув). Суюрғол – наслий бўлиб, уни олган шахсга тўла ҳокимлик ҳам берилган, суюрғол XIV – XV асрда Олтин Ўрдада, Яқин ва Ўрта Шарқда ҳамда Ўрта Осиёда кенг тарқалган эди.

⁴ Тансуқот – хадя, инъом, хон ва подшоҳларга қилинадиган инъомлардан бири.

⁵ Улуфа – аскар ва унинг от – улови учун ажратилган озиқ – овқат, ем – хашак.

суюрғол қилиш керак, чунки харчанд йигитлик аввалида ва ёшлик даврида бўлса ҳам шамойилида раъийятларин ва адолату – дўстлик нишонлари сезилади. Фарғона ҳукуматини азиз фарзандимиз Исфандиёр Султонга топшириш муносибдир. Мўмин Султонни эса Шаҳрисабзга келтириб, ундан хотирини жамъ қилинса”.¹

Яна Абдуллахон ўз юришлари даврида, яъни Насаф (ҳозирги Қарши худудига тўғри келади) ни босиб олганидан сўнг қуйидагиларни асарда учратамиз: “... касби вилояти устида истило байроғини кўтаргандан кейин Насаф кишлоқларидан баъзисини зафарлар лашкарига танҳо қилиб берди”.²

Шунингдек асардаги ҳарбий феодал задогонлар ҳаётида катта ўрин тутган ҳарбий ўлжа ҳақидаги маълумотлар ҳам алоҳида қимматга эгадир. Қўшни юртлар ва халқлар устига тез – тез уюштириб туриладиган урушлар ва бундай урушларнинг феодал жамиятда тутган ўрни ҳақидаги маълумотлар ҳам муҳимдир.

Асарда хонлар, йирик феодаллар тарафидан Жиззах, Насаф, Ҳисори, Шодмон ва Жайхун (Амударё) нинг сўл қирғоғидаги вилоятлардаги қўриқ ерларнинг маҳаллий аҳолини сафарбар қилиш йўли билан (мардикор ишлатиш йўли билан) ўзлаштирилиши, шаҳар сув омборлари, сардобаларқурилиши ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Масалан, Бухоро шаҳридаги қурилишлар ҳақида қуйидагиларни ёзади:

“... Айниқса ул хазрат Абдуллахон замонида ва шу кунларда, яъни тўққиз юз тўқсон учунчи йилда³ унинг ободончилиги кундан – кунга ортмоқда. “Одамлар ўз подшоҳларининг динида бўладилар” (мақолининг) тақозасича, аркону давлатдан ҳар бири Бухорода ул хазрат Абдуллахонга мувофиқ қилиб кўп олиб бинолар: масжидлар, работ ва кўприклар ҳамда ҳавузлар бино қилдилар. Олимлар, зоҳидлар, тақводорлар ва

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдулланом”. 2 – жилд. Т., “Шарқ”, 2000. Б – 111.

² Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдулланом”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б – 106.

³ Хижрий 993 йил – мелодий 1583 йилга тўғри келади.

диёнатчиларнинг маошлари учун экинзорлар, обод жойларни вақф қилдилар”.¹

Шунингдек, Абдуллахонга таъсири кучли бўлган Жойборий шайхларнинг улуғлуридан бири Абубакр Саъдга атаб қилган қурилишлар ҳақида қуйидагиларни ўқиймиз:

“... Абдуллахон вилоятмаоб, ҳидоятини Хожа Жўйборий таҳаллуси билан машҳур бўлган ҳазрат Борийнинг назарига манзур бўлган Хожа Муҳаммад Исом жанобларига нисбатан ғоятда зўр истак, ихлос ва эътиқоди бўлганидан, у халқ муқтадосининг улуғ боболари бўлган эшон Абубакр Саъднинг² нурлари файзлик мазори хонақоҳ, масжид, мадраса сингари олий бинолар қуриб, унинг атрофини ажиб ва зебо боғу – бўстонлар билан безаш ҳаёлини кўниш саҳифаларида ёзган эди. Шунинг учун ҳам тарих тўққиз юз олмиш олтида (1588 – 1589 йиллар) тажрибали муҳандислар, синчиклаб текширучи файласуфлар вақт тожини аниқлаб бино вақтини белгиладилар”.

Доно меъморлар ва забардаст бинокорлар яъни бахт толеида ва шу кутли замонда жаннатга ўхшаган олий биноларни қурдилар, ҳар куни эрталаб ер қуррасининг меъмори бўлган кўёш ер юзидаги мамлакатларни обод қилмоқ учун фалаклар деворига қадам қўйганда, устод, хунаrmанд ва мардикорлардан ҳар бири ўз ишида чакқонлик ва маҳорат кўрсатар эди. Офтобнинг олтин палласи ғарб уфқида ўрнашаркан, ёлланганларнинг ҳақ тарозуларининг паллалари, ҳар бирининг орзуларига мувофиқ тўлғизиларди, ҳар бири қилган ишларидан рози ва мамнун бўлиб, ўз уйларига қайтардилар.³ Йиллар, ойлар ва кунлар ўтиб, андак замонда, тахминан ўн йил ичида шундай бир муҳташам бино Искандарфаржом шахриёрнинг зўр аҳамият бериш билан қурилиб битдики, унинг каримлар ҳимматининг фазоси каби кенг саҳнини турли мевали дарахтлар билан безатдила. Унинг ўртасига ғоят тоза ва

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б – 154.

² Имом Абубакр Саъд – Самонийлар давлатида ўтган нуфузли руҳоний: 360 / 970 йили вафот этган ва Бухорининг ғарбий томонида, шаҳардан 5 – 6 км масофада жойлашган Сумитон қишлоғида дафн этилган.

³ Феодал жамиятда қурилиш ишларида иштирок этган ҳар бир кишига “орзуларига мувофиқ” ҳақ тўланиши ҳақиқатдан йироқдир. У хунаrmандлар, иш бошларига маълум бир ҳақ тўлангани ҳолда оддий ишчилар (мардикор) га ҳақ тўланмас, фақат овқат бериларди ҳолос.

тиниқликда офтоб чашмаси каби ярақлаган, Кавсар мисол ҳовуз ҳам курдилар. Тўғриси, у шундай олий бино бўлдики, андиша мухандиси ҳеч қандай муболағасиз ва лофсиз у баланд бинонинг суръатини чизишдан, табиат наққоши бу кенг мавзуларнинг мисолларини тасвир қилишдан ожизлик қилди.

У кўнгил очадиган бинолардан ҳар бири баланд, пештоқларни ва кенг равоқларни, ўз ичига олиб, қутли асар усталар, моҳир наққошлар уларнинг юзига олтин ва ҳал билан ажиб нақишлар ва суръатлар солиб беаганлар: уни бениҳоят латиф ва зебо қилиб, турлича такаллуфлар билан қошигарлик¹ қилганлар.²

Шунингдек, асарда ҳунармандчиликнинг умумий аҳволи ҳақида ҳам кўп маълумотлар учратамиз.

Асарда Шайбонийлар давлатининг тузилиши ҳақида ҳам муҳим маълумотларни учратиш мумкин. Масалан, Марказий давлат аппарати – девонлари ва турли – туман мансабдорлар; оталиқ, нақиб³, вазири аъзам, вазир, девобеги, мушриф, хазиначи, шиғовул, эшик оғабози, парвоначи, садр⁴, мирохўр, чухра оғаси, тавочи, жарчи, мунший⁵, туғбеги, қурчибози, баковул, фаррош қабилар ва уларнинг жамиятда тутганўрни, ҳуқуқ ва вазибалари ҳақида диққатга молик маълумотларни учратамиз.

Шунингдек асарда Шайбонийлар давлатининг ҳарбий қўшинлар ҳақида келтирилган маълумотларга қараганда отлик ва пиёда аскарлар, шунингдек ўзига хос замбараклар (нафтандозлар, манжаниқчилар, тош отувчилар) дан ташкил топган. Унинг асосий қисмини лашкар, яъни ҳар бир юриш олдидан вилоятлардан тўпланадиган аскарлар ташкил этганлар. Аскарлар асосан, ўқ – ёй, найза, қилич, гурзи ва нарвонлар билан қуролланган. XVI аср ўрталарига

¹ Кош – бинонинг деворига қадаладиган нақшли шиша; фарфор. Қошигарлик – ана шундай ишнинг бажариш.

² Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарк”, 1999. Б – 157.

³ Нақиб – хонга яқин турган мансабдор. XVI – XVIII асрларда қози аскар, яъни ҳарбий судья. Бу лавозимга одатда сайидлардан ва хожалардан тайинланган.

⁴ Садр – вақфлар иши билан шуғилланувчи амалдор.

⁵ Мунший – иншо қилувчи, қотиб, мураббий ўқитувчи; иншо девонининг хизматчиси, муншийларнинг оддий қотиблардан фарқи шундаки, улар олим ва фозил кишилар бўлган ва подшоҳ, хонларнинг мактуб ва фармонларини ёзганлар, умуман ижодий меҳнат билан машғул бўлганлар.

келиб Шайбонийлар қўшинида асосан хорижий мамлакатлардан келтирилган пилта милтиқлар ва кичик замбараклар пайдо бўлди. Масалан, асарда қуйидагиларни ўқиймиз: Абдуллахон қўшинини Манқит¹ томон юриши ҳақида “ Абдуллахон ҳукм қилди; Зинҳор кундуз куни ҳаракат қилмай, кечаси юрсинлар ва мутлақо олов ёқмасинлар, ўзларида бу аҳвол душманга маълум бўлиб, қочиб кетсалар, мақсуд қўлга келмай, қайтиш тўғри келадиган иш бўлмасин”. Зафарпаноҳ сипоҳ икки минг отлик қаҳрамонлар билан илғор тариқасида йўналдилар. Душманлар аҳволидан хабар топмоқ учун эҳтиёт йўл босиб, Жигдалик²га етдилар. Улардан хабар келтириш учун бир тўда кишиларни олдинга юборган эдилар. Лашкар қоровулига хазрат Султонзода Абдулфатҳ Абдулмўмин Султон чухра³ларига қўшилган Нозик ўғлон бошчилигида эди. (Нозик ўғлон бош бўлиб) у бир гуруҳга бош бўлиб, душманга орқасидан кетган эди. Нозик ўғлон бош бўлган қоровуллар⁴ душманга етишдилар ва мағлуб бўлиб чекиндилар ...”, Яна ўша воқеалар баёнида қуйидагиларни ёзади; “... эртасига хон буюрди, Раъд отқвчилар, манжаниқсозлар уруш оловини алангага келтириб, қозон тўпларни қаъага тўғри қилиб уни ҳароб қилиш ва душманларни қўрқитиш учун тош отсинлар”. Ўша куни устоз руҳийдан кейин тўп бошлиғи мақсадила етишган Мирак тўпчибоши ҳам олов ва туфон андозалари билан қалъанинг бино, уй ва деворларини вайрон қилдилар⁵.

Яна Сарбон қалъаси қамали тўғрисидаги воқеаларда ҳарбийлар ҳақида қуйидагилар келтирилган; “... Олийнасаб Шаҳриёрнинг ўзи қаҳру ғазабдан отга миниб, қалъа атрофидан қуёш каби айланди ва уруш жойларини тайин қилди, сўнг қутли ҳукм бўлди: “Аскарлар кўп нардбонлар ва тура⁶лар таёрлаб, урушга ҳозир бўлсинлар. Ҳар ким ўзига тегишли жамоада ўз

¹ Манқит – манқит улуси томон ўрта асрларда бу улус Эмба билан Тобол дарёлари оралиғида ҳудуд.

² Жигдалик – бу мавзе Саброн (Саврон) нинг ғарбий – шимолий тарафида, Қоратаунинг жанубий ён бағрида, Оксумбадан бир кунлик масофада бўлган.

³ Чухра – аслзода, юқори табақадан чиққан ёш йигит, бундай йигитлардан хон гвардияси тузилар эди.

⁴ Қоравул – қўшиннинг (авангарди) олдида борадиган қисм. “Қоравулнинг асосий вазифаси деб ёзган эди профессор А.Ю.Якубовский – қўриқчилик хизматини ўташ, ҳаракатдаги қўшиннинг олд томонида нималар бўлаётганини тўхтовсиз кузатиб, бундан (хон ёки подишоҳни) хабардор қилиб туришдан иборат”.

⁵ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. II – жилд. Т., “Шарқ”, 2000. Б – 82.

⁶ Тура – уруш қуроли, одам бўйи баровар қилиб ясалган қолқон.

мурчилида довул овозига кулоқ солиб турсинлар. Қачонки довул овози эшитилса, тўхтовсиз совут ва хуфтон этагини белга боғлаб, ҳиммат қўлини қалъа камарига қўйсинлар ва тасхир камандини кунгира тепасига ташласинлар”. Қалъа ва шаҳарларни кундуз куни очиш ғоятда қийин эди. Шунинг учун ҳам хон ҳукм қилдики: “ Зафарнишон Абдулмўмин султон мурчилида тешик кавлаб ва уни хандақдан ўтказиб девор остига етказиб, ўша тешикни нафт (нефть) билан ва ўтиндан тўлдириб, аввал ўшанга ўт қўйсинлар. Қорағозий ва жаҳонгир қазонларга олов берсинлар. Тўп, тўфанг, аррода ва занбарақларга ҳам олов берсинлар, токи тутунлари фалак авжига ва осмон қалъаси тепасига чиқсин. Замона қора кийим кийиб, оламини қоронғулик боссин. Шу вақтда қаҳрамонлар уруш оловига шуъла бериб, қалъани очишга эҳтимом қилсинлар”.¹

Асарда мамлакатда XVI асрда, айниқса, унинг иккинчи ярмидан бошлаб илм — фан ва маданият ҳам бир қадар ривожланганлигини кўрсатувчи маълумотлар бор. Фан ва маданият айниқса, хонлик пойтахти бўлмиш Бухорода раванқ топди. Биринчидан, Абдуллахон даврида шаҳар атрофидаги ундан тахминан бир фарсаҳ (6 – 7 км) масофада бўлган Сумитон (Жўйбор) қишлоғини ҳам шаҳарга қўшиб, унинг жануби – ғарбий тарафида янги девор олинди. Ана ўша Сумитонда биз аввалда тўхталиб ўтган Жўйбор ҳожаларининг бобоколони Абубакр Саъд мақбараси атрофига қурилган масжид, мадрасадаги илм аҳиллари ҳақида қуйидагиларни келтирган:

“... Унинг олий масжидида кунда беш вақт намоз ўқилар эди. Унинг хушхониш ҳофизлари Қуръон оятларини оҳанг билан ўқишларидан осмон авжида фаришталар рақс тушар эдилар. Унинг мадрасасида машҳур олим ва фозиллардан бири муаллимлик маснадида ўлтириб, зарурий ва диний илмларни ўқитарди ҳамда (мадрасага берилган) вақфлардан тўла ҳиссадор эди. У жойда ўқувчилар ҳам яхши маош билан таъминланиб, ҳамиша хотиржамлик билан мутолаа қилишга киришардилар. Файзгоҳ хонқоҳнинг

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. II – жилд. Т., “Шарқ”, 2000. Б – 91.

ходимлари ҳар куни “эҳтиёж бўла туриб, мискин, есим есирга таом берадилар” (оятнинг) тақозосича, фақир ва заифларга таом беришга аҳамият берардилар. У покликни орттирувчи мавзеда яшовчилар турлича латиф ва лазиз таомларни ошайдилар”.¹

Асарда илм аҳлларига кўрсатилган эътибор тўғрисида муаллиф куйидагиларни ёзади: “... Жаҳонгирлик майдонининг шахриёри Абдуллаҳон Парвардигорнинг ёрдами ва осмоннинг қувватлаши билан мамлакатлардан кўпини ўз тасарруфига олиб, меҳрибончилик расмлари ва марҳамат қонунларини тартибга келтирди. Раъийатпарварликнинг мавжуд маросими ва одиллик қоидаларини ўрнига қўйди. Унинг қутлуғ замониди раънақи қундан – қунга зиёда бўлаётган қасбу – қунар ишлари қивож топди. Қазлу қониш қам қениҳоят ўлди. Илқари қурий бошлаган иш ва қамол қиҳоли у тарбилаётган ёмғир томчилари барокатида қун қайин қашнади. Умид ва тинчлик қулзори унинг эҳсон ва қаҳоватида қирин – қетин қўпайди ва қероб бўлди. Унинг марҳамати шақолида ислом қулшанида қар қуни қурсанчилик қунчалари очилди. Унинг азиз қулутида, қамон қаманида қар қоатда қазилат қиҳоли бош қўтарди. Ул қазратнинг қолиб давлати ва қохир инояти барокатида у мамлакатларнинг қўпчилиги илмлар қулоғи ва қазилат қамда қунар қанбаига айланади. Қусусан, Қуббат – ул ислом Қуҳоро, (Тангри) уни офат ва қалолардан қакласин, аёло қазратнинг қелиши қилан қин улоқоларининг тўпланган қойига, ққин арқобларнинг матлаига, авлиё ва қоқиза (қиши)ларнинг қибласига, улуғ ва марҳаматлиларнинг Қаббасига, тақво ақллариининг марқазини, обид ва қохидларнинг омонлик қойига қамда ақтоб ва автод²ларнинг масқанига айланди.”

Қоқон (ўз) давлатининг қуввати қилан мамлақатни қенгайтиришни, Мустафо шариятини олиий (қилиш) ва қайғамбарлар миллатининг байроғини қаланд қўтаришни қамда қайғамбарлар ворислари бўлган улақолар табақасига қивлж беришга интилди. Шунинг учун (қам) улақоларнинг

¹ Қофиз Таниш ал – Қуҳорий. “Абдуллонома”. 1 – қилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б – 157 – 158.

² Автод – зўр авлиёлар.

мустаҳкам ўрни бўлган Бухоронинг ташқи қалъасида, шаҳарнинг ғарб тарафида, Хиёбон кўчасида ул хазрат кўрган бинолардан бўлган Хон хаммоми кашисида 974 йилда (1566 – 1567 йил), тоқилари баланд, гумбазлари юқори ва икки қаватли, (кўп) хужралардан иборат бўлган олий мадраса қуришни буюрди. Унинг асосини ниҳоятда мустаҳкам қилдилар. У қутли бинонинг зоҳири раббоний уламолар қалбидай нуроний бўлиб, ичкараси (эса) Байтул ҳаромнинг (Макканинг) зоҳиридек жудолик ва паришонликдан холи эди. “Тақводорларга ваъда қилинган жаннат сифатли...” ояти (нинг) далолати унинг хусусида (жуда) тўғри бўлиб, “уламоларнинг мажлиси жаннат бўстони дир” (мақолининг) мазмуни рост ривоят дир. Тарих 974 йил (милодий 1566 – 1567 йиллар) да, (яъни) барокатли вақтда (бу мадраса) тамом бўлиши билан, машҳур уламолардан бир қисми, чунончи, фозил, комил, даврнинг сараси, инсонларнинг пешвоси, машҳур салаф¹ларнинг қолдиғи ва халаф²ларнинг муқтадоси мавлоно Поянда Муҳаммад биринчидан, кейингиларнинг афзали, тадқиқ³ қилувчиларнинг акмали, халқларнинг садри, қози райис номи билан машҳур (бўлган) қози Садир иккинчидан, (ва учинчидан), олий насабли, буюк нисбатли, илму камол қонунларини белгиловчи, фазилатларнинг жами, миллат, дунё ва диннинг камоли жаноб мавлоно Мулло Амир, Тангри уларнинг сояларини толибларининг устига туширсин, сингарилар (мадрасага) мударрис қилиб тайиндилар. Дин бўстонлари уларнинг тақво чашмалари ва фатво ҳовузларидан яшнади ҳамда сероб бўлди. Талабалар бутун куч билан ва илм аҳллари тўла истеъдодлари билан ҳамиша ўқиш – ўрганишга берилдилар.⁴

Бундан ташқари, Абдуллахон II даврида фақат Бухоронинг ўзида бир эмас, балки 4 та мадраса (Абдуллахон, Гавкашон Фатхулла қушбеги, Ҳожа Муҳаммад Парсо мадрасаси), яъни Чорсу (1570 йили), Кармина яқинида Зарафшон устига куприк (1582 йили) қурилди. Шаҳар марказида қурилган

¹ Салаф – илгари ўтган улуғ киши.

² Халаф – кейиндан келадиган, ўринбосар, авлод, зурриёд.

³ Тадқиқ – майдалаб, синчиклаб текштириш.

⁴ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б – 180.

Абдуллахон тими деб аталган усти ёпиқ бозор эса нафақат Мовароуннахрда, балки бутун жаҳонда машҳур бўлди. Масжид мадраса, карвонсарой, хаммом ва боўқа олий бинолар Самарқанд, Тошкент ва Балх сингари катта шаҳарларда ҳам қурилди. Карвон йўллари устида эса кўприклар, сардобалар қурулди; Вахш, Зарафшон ва Жайхундан нархлар чиқарилиб, кўплаб қишлоқ ва шаҳарлар Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Термиз қабилар ҳақида ҳам эътиборга сазовор фактли маълумотлар бор.

Асарда Мовароуннахр таърифи берилган бетда қуйидагиларни ўқиймиз:

“... Мовароуннахрни баъзилар шундай таърифлайдилар: “ Унинг тарафлари нозу неъмат хусусида мамлакатларнинг энг ободидир. (У) очиклик жихатидан энг каттадир, ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ қишлоқ бўлсин, хоҳ текислик, хоҳ ўтлоқ бўлсин, ободонликда унга тенг (мамлакат) йўқ. Ҳавоси – ҳаволарнинг энг соғломи, сувлари – сувларнинг энг ширини ва энг енгили; суви барча тоғ ва атрофларда баробар шириндир. (Унинг) тупроғи – тупроқларнинг энг хушбўйи. (Катта) шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хужанд (бўлиб), ҳақи диндор, илмлик, тақводор, жувонмард, ва шижоатлидир”¹.

Шунингдек, асарда Бухоро шаҳри номини келиб чиқиши хусусида Жувайний (тўлиқ исми Олоуддин Отамалик ибн Муҳаммад Жувайний хижрий 623 – 684, милодий 1226 – 1285 йилларда яшаган давлат арбоби ва таниқли тарихчи) нинг “Тарихи жаҳонкушой” асаридан олинган қуйидаги маълумотни келтиради: “Бухоро машриқ шаҳарларидан бўлиб, қуббат ул – исломдир; у томонда (яъни Мовароуннахрда) мадинат ул – ислом (Мадина) ўрнида (бўлиб) фуқороси фақиҳлар ва олимлар нури билан безалиб, унинг атрофи маънилар маъшуқалари билан зийнатланган. Бухоро қадимдан ҳар асарда ҳар қандай дин олимлари аҳллари тўпланадиган жой бўлиб келган. “Бухоро” сўзи – “бухор” сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўтпарастиллар тилида “илм макони” демакдир. Бу талаффуз уйғур ва хитой бутпарастилларининг

¹ Асарда келтирилган Мовароуннахр ва унинг ажойиботлари ҳақидаги маълумотлар Ёқут Ҳамавийнинг машҳур “Мўжъам ал - булдон” асаридан олинган.

тилига яқиндир, чунки (уларда) сиғиниш жойлари бўлган маъбадларни “бухор” деб атайдилар. (Бухоро) шаҳарнинг номи аслида Лумижкат бўлган”.¹

Юқоридагилар билан бирга асарда Бухорода яшаб ижод этган Мушфикий² Низом Муаммоий, Муҳаммад Дарвиш Охунд, қози Поянда Заминий, мулла Амир Муҳаммад Амин Зоҳид³, Мавлоно Абдулҳаким каби кўплаб илоҳиёт олимлари, табиблар ва шоирлар ҳақида ҳам маълумотлар ҳамда, бу ерда ўзига хос хаттотлик ва наққошлик мактаби шаклланигани ҳақида ҳам муҳим далиллар келтирилган. Ҳофиз Таниш Бухорий машҳур Султон Али Машҳадий, Муҳаммад Бухорий, Мавлоно Муҳаммад Музаҳҳиб, Жалолиддин Юсуф, Муҳаммад Мурод Самарқандий каби жуда кўп намоёндаларнинг номи ҳам тилга олиб ўтилган.

Асарда Бухоро хонлигининг Эрон, Хиндистон, Туркия, Қошғар, Русия ва бошқа мамлакатлар билан ХВИ асрда олиб борилган элчилик, савдо ва маданий алоқалари ҳақида ҳам, илм – фан ҳақида ҳам ўта муҳим маълумотлар келтирилади. Бу маълумотлар орасида Бухоро хонлиги билан Хиндистон ўртасидаги 1572 – 1573, 1577, 1578, 1586 йиллари элчилик алмашинувлари, 1583 йили Бухоро элчисининг Москвадан қайтиб келиши китобда бундай тасвирланади: “Яна ўша замонда Хоразм томонидан киши келиб арз қилди. Хон хазратининг шулқор ва жавшан учун Москвага юборилган элчиси яқин ерга етиб келди. Хавф борки, Хоразм султонлари мабода қўл узатсалар, илтимос шулки, киши бориб, уни Хоразм вилоятидан ўтказса, Он ҳазрат бу хизматни Ҳожийин ҳарамайн⁴, шариати – шор Ўтамин ҳожига буюрди, ҳожи Хоразмга бориб, шоҳларга таҳдид қилсин ва ҳоқон томонидан уларни қўрқитиб, нарсаларни ва элчиларни, ҳамма ҳамрохлари билан саломат ўтказиб тезлик билан фалак ҳашамат тахт соясига етказсин.

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б.152 – 153. Бу маълумот Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асарида ҳам келтирилган.

² Мушфикий – асли Марвлик бўлиб, Самарқанд ва Бухорода таҳсил олган. У дастлаб Султон Саъидхон (1530 - 1533), сўнгра Абдуллахон II саройида хизмат қилган.

³ Мулла Амир Муҳаммад Амин Зоҳид – кўпинча “Махдуми бозорча” номи билан машҳур бўлган Мавлоно Муҳаммад Зоҳид. У ўз замонасининг ўқимишли кишиларидан бири бўлиб, тасаввуф муаллими бўлган Мавлоно Амин Зоҳид хижрий 1002, милодий 1594 йилда вафот этган.

⁴ Ҳожамайн ҳарамайн – мусулмонларнинг икки муқаддас шаҳри Макка ва Мадинани зиёрат қилган киши.

Ўтамин хожи тезда хизматни ўрнига қўйиб, элчи келтирган тухфаларни бирма – бир нурли назарга тўғри қилди. Тухфалар жумласидан неча туя, Дарбанд совутлари ва ўн иккита ўргатилган шунқор бор эди. Хаво қаттиқ совуқ бўла туриб, Русия пойтахти Москвадан хоқоннинг иқбол маркази Бухорога шунқорлар саломатликда етдилар. Мовароуннаҳр султонлари шунча даражаси юқори бўлса ҳам, ҳеч битталарига шунча шунқор бирдан иқтидор қабзасига кирган эмас эди. Он ҳазрат ирода ва муҳаббат юзасидан ҳазрат қудусий мартабалик Ҳожа Саъдуддин Абу Бакр Ҳожа Калон ибн Ҳожа Муҳаммадга¹ ҳадя тариқасида бургут савлатли учта шунқорни юборди. Фалак бургути сифатли иккита қувватли шунқорни жаноб Назарбийга берди, чунки у жаҳон итоат этувчи ҳукмга биноан, Балхни улуғ шахзода, пайғамбар ҳулқли, малоикатвор, одамийлар кўзининг нури, ҳулқи дин хомийси Абдулфатх Абдулмўмин² султоннинг шон – шарафини олий қилсин, гумашталарига топшириб, урдуга келган эди. Уч нафар шунқорни улуғ амир бош нуён Шохийбий арғунга берди”.

Юқоридагилар билан бирга “Абдулланом” да яна мусулмон руҳонийларнинг, масалан, Мовароуннаҳрда Жуйборий ҳожаларнинг мамлакатнинг ижтимоий – сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва роли ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилади. Маълумотлар Абдуллахон ва унинг давлати тепасида турганлар ана шу улкан давлатни бошқаришда Ҳожа Муҳаммад Ислон ва Ҳожа Саъд каби йирик руҳоний намоёндаларининг қўллашда, қўллаб – қуватлашга суянганликларини яққол кўрсатади. Масалан, асарда қуйидаги парчаларни келтириб ўтамир: “Ўша вақтларда замоннинг қутби ва даврнинг ғавси, барчага файз берувчи, вужуди олий ҳазрат, юқори мартабали, қуддус ўринли, ҳашамат иззатли, илоҳий нурлар маҳбати³, чексиз сирлар мазҳари, “махфий кон бўлган эдим” ҳадисининг мамлакат олувчиси,

¹ Ҳожа Колонхўжа – Ҳожа Муҳаммад Ислоннинг тўнғич ўғли Ҳожа Саъд; отасининг вафотидан (ҳижрий 971 йили сафар ойининг 15 куни, милодий 1563 йил 15 октябрь) сўнг унинг қойим макоми ва меросхўри бўлиб қолган. Абдуллахон II замонида Мовароуннаҳрнинг сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган йирик руҳоний ва заминдор.

² Абдулфатх Абдулмўмин султон – Абдуллахон II нинг ўғли, 1598 йили отаси ўлимидан сўнг олти ой тахтни бошқарган.

³ Маҳбати – бориб тушадиган жой.

“махфий нидо билан Тангрини чақирди” (ояти) курсисининг эгаси, валоят оиласининг сараси, шараф ва хидоят хонадонининг қолдиғи, шайхулислом Хожа Муҳаммад Ислон, (яъни) Хожа Жўйборий деб танилган (эшон), (Тангри) унинг дилини пок қилсин, эди. Кўпчиликнинг ҳар бир иши ва маслаҳати ул ҳазратнинг иноятлари билан интизом топар эди. Бинобарин, ул дарвишпарвар подишоҳ (яъни Абдулла баҳодирхон) ёш бўла туриб, ниҳоятда ихлосли ва эътиқодли бўлганлигидан, ул олий остонага илтижо қилиб, муридлик бошини (унинг) инояти тавқидан ўтказди ва (ул) валояткаронат ҳазратнинг муҳаббати рақамини дўстлик қалами билан эҳтиёж лавҳасига битди.

(Абдулла Баҳодирхон) ҳамиша ул ҳазратнинг файз берадиган хотиридан ва куёш нурли дилларидан кимёхосият ҳиммат ва мадад сўраб, салтанат ва иқболнинг холи тили билан ул кишининг обод ботинларидан дуо талаб қиларди. Муқаррардирки, то валоят эгалари ва хидоят аҳлларидан бирортаси бу бахтли тоифанинг номига (ўзининг) тарбият рақамини ёзмаган бўлса, хилофат ва салтанат иши (ҳеч вақт) интизом ва тартибга келмаган. Чунки, ҳар бир юрт ва шаҳарларда (бўлган) номдор султонлар ва эътиборли ҳоконларнинг белгиланиши буюк валийларнинг ҳимматли ва замон шайхлари ҳамда солиҳларнинг хайрихоҳликлари билан бўлган”.¹

Асарнинг яъна бир жойида қуйидагиларни ўқиймиз: “Ул ҳазрат Абдуллахон бу фойдали хикоя ва дилга ёқимли бўлган гапларни тоза гавҳарлар ҳамда шахвар марваридлар каби ўзининг ақл қулоғига тақиб, тўла фармонбардор бўлди ва адолат ўрнатишда, халққа нисбатан саҳий бўлишда, динни қўллаб – қуватлашда, яқин ва содиқ кишиларни жой – жойига қўйишда, мамлакат ва ўлкаларни забт қилиш ва йўлларни қўриқлашда, шаҳарларни обод қилишдек, художўй кишиларни ҳурматлашда, раъийятга риоя қилишда ва халойиқни ҳурматлашда унинг Хожа Жўйборийнинг амру –

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б. 75.

фармоига кулоқ солар ва уни бажариш учун кучи борица тиришар ҳамда сўз билан таъриф қилиб бўлмайдиган даражада ҳаракат қиларди”.¹

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг бу асарида Мовароуннаҳр ва унга туташ ҳудудларда, шунингдек, Жанубий Туркменистонда XVI асрда истиқомат қилган турк – мўғул қабилалари: жалойир, найман, қарик², қипчоқ, қатоғон, ўтарчи, беш юз, шақоқу, қулон, оёни, кераит, олчин, баҳрин, уйғур, қалъали, қўнғирот, дўрмон, қўшчи, можор, устун чашмау абру, булачи, ёбу, кенагас, манғит³, тубайн, некуз, қиёт, бошқирд, минг⁴ қабилар ҳақида ҳам фавқулотда муҳим маълумотлар келтирилади.

Масалан, “Қўнғирот бу жамоа ҳам Арканақунга⁵ борган икки кишининг наслидандир. Чунончи, (улар тўғрисида) айтадилар ва хикоя қиладиларки, бу қўнғирот қавми бошқа (қавм) лардан аввал, улар билан кенгашмасданок (Арканақундан) тезлик билан чиқиб кетганлар ва шундай қилиб, бошқа қавмларнинг оташдонларини оёқости қилганлар. Мўғулларнинг эътиқоди шулки, қўнғиротлардан қўп содир бўлиб турадиган оёқоғриқлари (нинг) сабаби уларнинг ўша хатти – ҳаракати туфайлидирки, уларнинг оёқлари ўша зулмнинг наштариға теккан. Қўнғирот қавмидан жуда қўп (бошқа) қавмлар (ва) тармоқлар тармоқ – (тармоқ) бўлиб ажралиб чиққан ва (уларнинг) ҳар бири ўзига хос ном ва муайян (бир) лақаб билан фарқ қилган...

... Урёвут қавми – мўғул дарлақандан (тарқалган). Ундан уч тармоқ пайдо бўлган. Бири Кункитон, иккинчиси Орлот, яна бири Қаланқут. Бу исмлар аслида уч оға – инининг номи бўлган ва ҳар биридан (янги) тармоқлар пайдо бўлган (ва) уларнинг уруғи бўлиб, айрим қавм бўлиб (ажралиб) кетган.

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б.173.

² Қарик – қарлук қабиласи номини бузилиб айтилиши, ўзбек халқининг таркибида асосий роль ўйнаган қабилалардан бири.

³ Манғит (манқит) – қўчманчи ўзбек қабилаларидан, шунингдек бу қabila қозоқ, татар, бошқирд халқи таркибида ҳам иштирок этган.

⁴ Минг – қўчманчи ўзбек қабилаларидан. У баъзан туман, айрим ҳолларда эса тумон – минг аталганлар. Минглар XVIII асрнинг бошларида Қўқон хонлигига асос соладилар ва Туркистоннинг Россия империяси томонидан босиб олинishiга қадар ҳукмронлик қилганлар.

⁵ Арканақун – сўзи мўғулча бўлиб, икки сўздан ташкил топган: эргунэ – тизма тоғ; кун – қия, тоғ ёнбағри. Демак, “арканақун” – тоғ ёнбағри.

Қункитон – бу сўзнинг маъноси “буюк” демакдир. (ҳақиқатдан ҳам) у шундай киши эди. Шу сабабдан, у шундай ном олган. Унинг наслидан буюк буюк амирлар чиққан. Чингизхон замонида (унинг) Улун исмли онасини олган Мунлиқ игчи шу фиркадан эди. Унинг бир ўғли бўлиб, исми Кўкчу эди. Мўғуллар уни “Тангри бути” дер эдилар. Унинг одати шундай эдики, ҳозир ўтган ва келажак замон аҳволларидан хабар берар ва айтар эдики, ҳар вақт осмонга чиқиб тураман, бу сўзни Тангри айтди. Чингизхон уни хамиша “Сен бизнинг олам подишоҳимизсан” дер эди. Мўғулларда “чинг” – мустаҳкам демакдир, “Чингиз” бўлса унинг кўплигидир.

Орлот (қавми) бу сўзнинг маъноси – “ота – онаси қошида нозанин бўлган киши” демакдир. Орлот қавмининг барчаси шу ўғил (нинг) наслидан. Чингизхон замонида яшаган Бўрғучин нўён¹ исмли бир киши шу табақадан бўлган. У Чингизхоннинг даргоҳида юқори матрабага эришган эди. Масалан, у хон томонида ҳамма амирлардан юқори ўлтирар эди.

Каланкут қавми. Каланкут “каланги”² сўзидан бўлганидан, шу исм билан аталади. Ўнхон³нинг Чингизхонни ўлдириш мақсадида иттифоқ тузиб, хиёнат қилганини билдириб қўйгани учун, Чингизхон томонидан дархон⁴ қилинган Бодой ва Қишлиқ шу наслдан эдилар.

Биринжис қавми ҳам каланкутдан чиққан бир тармоқдир.

Дарлакан қавмларидан яна бири **Ҳушин** қавмидир. Бу табақадан кўп киши кўрагонлик шараф ва мансабни топиб, хон куёви бўлиш мансабига эришдилар.

Яна бир қавм – Сулдуздир. Бу қавмдан буюк амирлар кўп бўлса ҳам, лекин уларнинг мўътабар ва машҳур кишилари Чингизхонга мансубдир. Бу

¹ Нўён – мўғулча бўлиб, энг улуғ ва мўътабар амирлар шу ном билан аталганлар.

² Каланги (мўғулча) – ғилай; кўзига бир нарса иккита бўлиб кўринувчи киши.

³ Ўнхон – (Ванхон) христиан динида бўлган кироит қавмининг бошлиғи. Чингизхон хали ҳокимият тепасига келмаган йиллари Шарқий Мўғулистонда ҳоким бўлган.

⁴ Дархон (тархон) – мўғулча. Луғавий маъноси – темирчи, косиб, озод киши. Анъаналарга қараганда, шу касб эгаси бўлган бир киши мўғулларни Арканақундан олиб чиққан. Шунинг учун ҳам Чингизхон уни тархон қилган, яъни зўр имтиёзлар берган эмиш. Тархонлик имтиёзини олган киши хон, подишоҳ олдида бемолол кира олар ва барча солиқлардан озод этилар эди. Ундан ташқари, у жиноят қилиб қўйганда ҳам, бундай жиноят 9 марта содир бўлгунча жавобгарликка тортилмас эди. Тархонлик мўғуллар, Темурийлар ва Шайбонийлар даврида Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда кенг тарқалган эди.

қавм Чингизхон билан ҳамроҳ бўлиб юрган чоғларда ажойиб ишлар ва буюк ходисалар содир бўлди...

... Аммо бошқа бир қавм, **илдуркин** деб аталиб, сулдуз қавмининг бир тармоғидир ва илдуркин қавм ининг барчаси шу тармоқдандир.

Яна бошқа бир қавм **боёвут**дир ва улар кўп сонли қабила бўлишига карамай, уларнинг фақат икки тармоғи маълум ва машҳурдир. Булардан бирин жади боёвут ва иккинчисини қахрун боёвут деб атардилар. Жади Мўғулистонда бир дарёнинг номи бўлиб, шу дарё бўйлари ўша қабиланинг макони бўлганидан, улар “жади боёвут” аталган. Сахрода қолганларини бўлса, “қахрун боёвут” деб атаганлар. Чингизхон йигитлигининг илк чоғида тойжуит қавми билан жанг қилиб юрганда, бу қавм у билан иттифокда бўлган ва унинг асирлиги вақтида мақбул ёрдам кўрсатган эдилар...

... Яна **дўрмон** қавми. Бу тоифа ҳам Нирундан тарқалгандир. Шундан нақл қилардиларки, булар ака – ука бўлиб тўрт ўғилдирлар; ўзлари турган жойдан Чингизхоннинг вилоятига киришни истаганлар ва сол боғлаб, унга ўлтирганлар ва вилоятга кирганлар. Ҳикоя қиладиларки, дўрмон қавми ўшаларнинг наслидандир ва мўғулча “дўрмон” – “тўрт” деганидир. Шу жиҳатдан бу қавмнинг насабини ўша тўрт оға – инига нисбат берадилар”.¹

Юқоридаги маълумотлар нафақат ўша қавмлар тарихини, балки ўзбек халқининг этник тарихини ўрганишда ҳам муҳим манбалардандир. Бундан ташқари хон ва султонларга ҳадя, тортиқ қилиш (ҳар бир нарсадан 9 нафардан) тартиби, одамлар орасида амалда бўлган одатлар ҳақида ҳам қизиқарли маълумотларни учратамиз.

¹ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б. 44 - 47.

3. XVI асрдаги Хуросондаги ижтимоий – сиёсий ҳаёт ва ўзбек элати талқинлари.

Ҳофиз Таниш ўз асарида XVI асрларнинг иккинчи ярмида Бобурийлар империяси (Хиндистон) билан Ўрта Осиё ўртасида сиёсий муносабатлар, шунингдек, Хуросон масалаларига оид айрим қимматли маълумотларни ҳам келтирган. Асарда айниқса иккинчи жилдининг ярмидан кўпроғи Бадахшон хусусан Хуросон юртига бағишлангандир. Ундан аввалги келган воқеа ва ходисалар, ижтимоий – сиёсий ҳаёт бўйича Мовароуннаҳр ерларидан сўнг Хуросон ерлари кўпроқ тилга олинган. Чунки, Абдуллахон II то Мовароуннаҳр яъни Бухоро хонлигининг тахтига чиққунга қадар ўша даврда Хуросоннинг марказий шаҳарларидан бири бўлган Балх¹да ҳокимлик қилган эди.

XVI асрнинг иккинчи ярмида Мовароуннаҳр ҳукмдори Абдуллахон билан Бобурийларнинг подшоҳи Акбаршоҳ (1556 – 1605 йиллар) ўртасидаги

¹ Балх – Амударёнинг сўл тарафида жойлашган қадимий шаҳар; вилоят маркази, илгари Бухоро хонлигига қараган. Вазиробод деб ҳам юритилган.

сиёсий муносабатлар заминида, асосан, Бадахшон, шимолий Афғонистон ва Хуросон учун кураш ётади. Абдуллахон ўша йиллари Балх ва Бадахшонни ўз қўлига киритиб, Қобулга ҳам таҳдид қила бошлади. Акбар эса 1583 йилда Синд ва 1586 йилда Кашмирни босиб олиб ўзбеклар давлатининг жанубий чегараларига яқинлашади. Кейинчалик, Абдуллахон Акбаршоҳ билан битим тузиб ички феодал уруш – жанжаллар ва Туркия билан тўхтовсиз олиб борилган уруш туфайли кучсизланиб қолган Эронни ўзаро тақсимлаб олишга интилдди. Акбар эса Балх ва Бадахшонни, қўл келса, Хуросон ва Мовароуннаҳрни ҳам ўзига қаратиш ниятида эди. Биз бу масалаларга қисқача тўхталиб ўтамиз.

Абдуллахон 966 / 1558 – 59 йили Бадахшон ҳокими Темурий шоҳ Сулаймон ва унинг ўғли Иброҳим мирзони Балх ёнида тор – мор қилди. 980 / 1572 – 73 йилда эса шоҳ Сулаймон Балх ҳукмдори Динмуҳаммад билан иттифоқ тузиб, Абдуллахонга қарши уруш очади. Лекин бу гал ҳам Абдуллахон ғалаба қозонди. Шоҳ Сулаймон яна Бадахшонга қочиб кетди ва Акбаршоҳдан ёрдам сўради. Акбар унга харбий ёрдам ваъда қилди. Абдуллахон эса бу иттифоққа йўл қўймаслик мақсадида қатор тадбирлар кўра бошлади. Биринчидан, у ўша йили (ҳижрий 980) Ҳиндистонга амир Олтмиш бошчилигида элчилар юбордилар. Лекин Акбар ўзбек ҳокони билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлиги тўғрисида қуруқ ваъдалар бериб, элчиларни қайтариб юборди. 985 / 1577 – 78 йили Абдуллахон Акбаршоҳ ҳузурига иккинчи марта амир Абдурахимни элчи қилиб юборди. Бу гал Абдуллахон тўғридан – тўғри Эронни ўзаро тақсимлаб олишни таклиф қилди. Лекин Акбар бунга рози бўлмади, чунки у бу вақтда Ҳиндистоннинг шимолий қисмидаги мустақил князликлар: Синд ва Кашмирни босиб олиш учун ҳозирлик кўраётган эди. Келаси йили, яъни 986 / 1578 – 79 йили Самарқандга яқин бўлган Ипор қўриғидаги турган Акбаршоҳнинг элчиси мирзо Фўлод келди. Элчи Акбарнинг Эронни тақсимлаб олига рози эмаслигини Абдуллахонга эҳтиёткорлик билан маълум қилди ва уни Бадахшонни босиб олишдан қайтаришга уриниб кўрди. Лекин, бари – бир

992 / 1584 йили Абдуллахон Бадахшонда кучайиб кетган феодал ва тожу тахт учун курашдан фойдаланиб, уни босиб олди.

Акбаршоҳнинг бош муншийси Абулфазл Алломий¹ “Макотиботи Алломий” (“Иншойи Абулфазл”) китобида 1586 – 1596 йилларда Мовароуннахр ва Хиндистон ўртасидаги сиёсий муносабатлар хусусида муҳим фактлар бор. Шунингдек, бу асарда Акбарнинг Абдуллахонга ёзган уч хати келтирилган. Бу мактубларда ўша йилларда ҳар икки мамлакат ўртасидаги сиёсий муносабатлар ўз аксини топган. Мактубларда Абдуллахоннинг Хиндистонга мавлоно Ҳусайн, Мир Қурайш, Аҳмадали оталиқ бошчилигида юборган элчилари, Акбарни эса Ҳожа Ашраф, Ҳаким Хумом, Мир Садржаҳон бошчилигида Бухорога юборган элчилари ҳақида ва Бадахшон, Қандаҳор, Хуросон, Эрон ва масаласида сўз боради. Акбаршоҳ Бадахшоннинг Абдуллахон томонидан забт қилингани туфайли дастлаб ундан норози бўлса ҳам, кейинчалик бунга иқдор бўлган ва ёрдам сўраб Хиндистонга келган шоҳ Сулаймон ва Хусрав султонни ошкора қўллаб - қувулаймон ва Хусрав султонни ошкора қўллаб – қувватлай олмаган. Ундан ташқари, Акбаршоҳ Қандаҳор, Хуросон, Эрон ва Ироқ масаласида ҳар икки ҳукумат тутаётган сиёсий йўлни муҳофаза қилмоқ учун Абдуллахонни Хуросоннинг бирор жойда шахсан учрашишга чақиради. Хуллас, бунда ҳар икки томон Ўрта Шарқда ўзининг сиёсий мавқеини мустаҳкамлашга интилан.²

Ҳофиз Таниш ўзининг “Абдуллонома” асарида Хуросонга юришнинг бошланишини мана бундай тасвирлайди: “Бу хикояни муқаддима қилишдан мақсад шулки, аъло ҳазрат Абдуллахон доимо жаҳон кезувчилик орзусини бошда тутуб, мамлакат олувчилик туғини кўтарарди. Бу хусусан куфр тўзони

¹ Абулфазл Алломий – XVI асрда яшаган йирик тарихшунос олим ва давлат арбоби, ҳақиқий исми: Абулфазл ибн Муборак 1551 йил 14 – январда Агра (Хиндистон) да туғилган. Отаси шайх Муборак ибн Хидруз даврининг машҳур илоҳиёт олимларидан бири ҳисобланган. Муҳаммад Самарқандийнинг маълумотларига қараганда, Шайх Муборак Агра мадрасаларининг бирида мударрислик қилган. Абулфазл Алломий 1574 – 1602 йилларда Бобурий Акбаршоҳнинг (1566 – 1605 йиллар) бош вазири бўлган ва Хиндистоннинг XVI асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий – сиёсий ҳаётида катта роль ўйнаган. 1602 йил 22 августда шахзода Жаҳонгир ёллаган қотил томонидан ўлдирилган.

² Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б. 9 - 10.

кўзғолон ва зулм қоронғулиги (билан) босган ҳолда бир неча Тангрини тан олиш авжига чиққан мамлакатга қарши айниқса, намоён бўлди. Шунинг учун ҳам унинг шарофатли хотиралари узоқ вақтлардан бери зулмат ва жаҳолат таъсири остида қолган Хуросон¹ томон мойил бўлди. Нияти ҳаракат ғуборини кўтариб, фитна гардини ётқизиб, кино ханжарини қиндан чиқариш эдики, токи зулм ва ширк²ни чоғи қинида қолсин.

Алқисса, ул мамлакатда юришга қарор қилиб, фахрли вожиб ул – изъон³ фармон бўлдики, Баҳром савлатли тавочи⁴лар ва шер қудратли паҳлавонлар теварак атрофга қараб чопдилар, ҳамда фалак мартабали аскарлар хозирлашга ҳаракат қилиб, тезда юқори даражали остонани ўпдилар. Теварак – атрофдан остонани кетма – кет юлдуз мисол сипоҳ кайвонпаноҳ даргоҳга келиш ва хоқон билан учрашиш кадр – қимматига ҳамда унинг олдида ерни ўпиш шарафига эришгандан сўнг ул ҳазрат тўққиз юз етмиш тўртинчи йилнинг охирларида (милодий 1566 йилнинг ноябрь ёки декабрь ойларида) ислом туғини баланд кўтариш, кофирлар байроғини тубан қилиш ва Таҳмосп⁵ билан уруш учун Хуросон томон юрди. Ғозот ва жиҳот⁶ билан уришиш учун Хуросон томон юрди. Ғозот ва жиҳот камарини ғоятда ғайрат билан осон белига боғлаб, иззат ва улуғликнинг маркази ҳамда давлат қуёши ва иқболининг маркази бўлган Бухоро мамлакатидан жўнади”⁷.

Шу билан бирга асарда Абдуллахон қўшини томонидан Хуросон еридаги қалъаларни қўлга киритиш баёни, у ерлардан олинган ўлжалар ҳамда бўйсундирилган жойларни халқига бўлган муносабатлари ҳақида ҳам баён этилган. Масалан, Бурёбод⁸ қалъасини босиб олиганидан кейинги воқеани

¹ Хуросон – маълумки Ўрта асрларда ҳозирги Эроннинг шарқи – шимолий қисми, Афғонистоннинг ғарбий – шимолий, Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жанубий қисми Хуросон деб аталган.

² Ширк – кўп худо бор деб эътироф қилиш; кўп худога ишониш.

³ Вожиб ул – изъон – “хизбуллоҳ” бажарилиши мажбур бўлган иш: бажарилиши қатъий ва сўзсиз .

⁴ Тавочи – лашкар тўплаш, уни ҳарбий юришлар ва жанг олдида махсус тартиб ишларига бошчилик қилувчи ҳарбий мансабдор, XV – XVI асрларда ҳарбий юриш вақтида қайси амир ўз қўшини билан қаерда ов қилишини ҳам шу амалдор белгилаб берган.

⁵ Таҳмосп – 1524 – 1576 йилларда Эронда ҳукмронлик қилган шох.

⁶ Ғозот ва жиҳот – “кофир”ларга қарши кураш. Бу ерда сафавийларга қарши уруш назарда тутулади.

⁷ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б. 113.

⁸ Бурёбод – Хирот вилоятига қарашли Бурён (Ёкут Ҳамафийнинг “Муъжам ал – булдон” асирида Бузён деб келтирилган қишлоқ бўлса керак).

куйдагича тасвирлайди: “Хотин ва қизлардан кўпларини асир олдилар. У қалъадаги бор захира ва нафис нарсаларни қўлга киритдилар... Ўлжалардан нима қўлга тушган бўлса, шахона муруватлар билан уларни лашкарларга бўлиб бердилар. Ярадорларни эса подишоҳона меҳрибонлик марҳаматлари билан сийладилар.

Бир тўда эътиқодли кишилардан эшитдики, ўша куни кечқурун аъло ҳазрат Абдуллахон уйкуга мойил бўлди. Уйқунинг қаҳри бўлган султон махсус Шайбонийларнинг сезги ҳокимларини ўрнидан бўшатишга буюрди. Кўз қорачиғининг икки табақали энига гул ғунчаси оғзидек бекинди. Шу чоғ ғойиб оламдан шаксиз овоз берувчи шул нидо келди: “Эй Абдуллох бандаларингни озод қил, ғамзада асирларингни шод қил!”. Уйқудан турди ва жазм кўзи билан тушундики, бу туш баъмани тушлардан эмас. Шунинг учун буюрдим: “Кимнинг асири бўлса, халифат остонасига келтирсин, яширмасин”. Ва яна буюрди: “бакавул¹лар бир неча қўйни сўйиб, асирларига ош тортсин”. Асир ва бандилар кайвоннишон шохнинг даргоҳларига келганларидан сўнг ҳамиша умрини раъийятининг тинчлиги учун сарфлаган ул ҳазрат ўзи юриб асирларни тўйғазди; ялонғочларини иноят либоси билан сийлади. Шундан сўнг буюрдики: “бу паришон халқнинг ҳаммасини Бурёбод қалъаси қаршисидаги кўрғонга олиб бориб, ўша жойнинг халқига топширинглар”².

Яна асарда Марв, Балх, Шибирғон³, Термиз, Касби⁴ каби шаҳарлар ва қалъаларнинг олиниси ҳам баён этилган. Ушбу жойларни босиб олинисида, ҳамда маҳаллий ҳукмдорларни Абдуллахон билан келиштиришда ўша ерлик шайх ва саидларнинг қандай роль ўйнаганликларини ҳам ўз баёнини топган. Масалан, Шибирғон ҳокими Динмуҳаммад Султон билан Абдуллахонни

¹ Бакавул – подишоҳ, хон саройининг ошпази, ҳарбий юришлар вақтида қўшинни овқат ва маош билан таъминлаш ҳам унинг зиммасида бўлган.

² Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б. 234.

³ Шибирғон – Балхнинг ғарб тарафида, ҳозирги Афғонистоннинг шимолий қисмида, Мозори Шариф билан Андхун (Андхат) ўртасида жойлашган қадимий шаҳар, вилоят маркази.

⁴ Касби – ҳозирги Қарши шаҳрининг жануби – ғарбида, ундан 28 – 32 км чамаси масофада жойлашган қадимий кишлоқ. Академик В.В.Бартольднинг фикрига кўра, Касби ўша вақтда Қаршидан ҳам катта бўлган.

келиштиршда, ўша даврда Қубровия¹ тариқатининг йўлбошчиси бўлган мавлоно Муҳаммад Амин Зоҳид ҳамда Маҳдуми Аъзам Шайх Ҳожа Муҳаммад Ҳабутоний²лар Динмуҳаммад Султон тарафидан элчи бўлиб Абдуллахон хузурига бориб, вилоятни уруш ва вайронагарчиликдан сақлаб қолиш, ҳамда сўзсиз вилоят халқи ҳокими билан унинг фармони остига ўтиш ҳақида музокара олиб борган. Абдуллахон улуғ шайхларнинг элчилигидан сўнг Шибирғонни ташлаб чиқиб кетади.

Асарда шунингдек, Балх, Кўлоб, Термиз ва Хирот шаҳарлари ҳамда уларнинг тарихи ҳақида ҳам эътиборга сазовор фактли маълумотлар келтирилган.

Балх тарихи ҳақида асарда қуйидагиларни учратамиз: “Тарихларда ёзилишича, Балх Хуросоннинг қадимий шаҳарларидан ва айтишларича, Хуросонда Балхдан қадимгироқ шаҳар йўқдир. Китобларда ёзилганларига қараганда, Тохаристон, Самингон, Бақлон, Сарой, Арханг, Толиқон, Андхуд, Шибирғон, Сон, Чорик³, Ғазна, Бомийн, Кобил ва Синд дарёсининг қирғоғигача, Хирот томонидан Лангар ва Чечактудан то Мурғобгача унга (яъни Балхга) тобеъ бўлган ерлар ҳисобланади. Баъзилар Гаржистонни ҳам Балхга қарашли дейдилар, баъзилар бўлса Хиротга қўшилади деб ҳисобласалар ҳам айтадиларки, Минучехр⁴ Балхда бир бино солган эди. Уни Навбаҳор⁵ дердилар. У катта бутхона эди ва уни кўп улуғлар эдилар. Унинг қурилиши ҳар томони юзга – юз қилинганди⁶. Баландлиги юз газдан ортиқ

¹ Қубровия – Нажмиддин Қубро (Аҳмад ибн Умар ал – Хивакӣй: 540 / 1145 - 618 / 1221 йилларда яшаган) асос солган диний тариқат.

² Ҳожа Муҳаммад Ҳабутоний – (Ҳабутон Нишопур вилоятига қарашли қишлоқ номи) ўша даврнинг йирик шайх – диний уломоларидан бири.

³ Чорик – Парвонадан Истилоб орқали Қобул водийсига ўтадиган йўл устидаги шаҳар. Ибн Батутанин сўзларига қараганда Чорик қалъаси бой ва обод бир жой бўлган.

⁴ Минучехр – IX асрда Довуд ибн Аббос (Хишом ибн Моҳичурнинг набираси) тарафидан Балх ёнида қурилган Нусар қишлоғи ва шу номдаги қаср бўлса керак.

⁵ Навбаҳор (Nava vihara) – Балхнинг жанубий тарафида, шаҳар ёнида жойлашган ўтпарастилarning қадимий бутхонаси. Ибн ал – Фақих (X асрда ўтган Ҳамадонлик олим) нинг сўзларига қараганда, Навбаҳорда ўтпарастилarning жуда катта маъбудаси бўлган ва унга сиғиниш учун теварак – атрофдан жуда кўп киши келиб турган. Навбаҳор кўп марта бузилиб, яна тикланган. У биринчи марта араблар ҳукумронлиги замонида вайрон қилинган эди.

⁶ “Унинг қурилиши ҳар томони юзга – юз қилинганди” – унинг эни ҳам, узунлиги ҳам юз газдан иборат демокчи. Бир газ тахминан 60 см га тенг. Демак, бу бинонинг эни ҳам, узунлиги ҳам баб – баробар 60 метрдан бўлган экан.

бўлиб, хоналарининг ҳаммаси ипак ва парчалар билан ўралиб, деворларига нафис гавҳарлар осилган эди. Турк ҳамда форс аҳли унга томон тазим қилиб, у ерга ҳаж қилардилар, кўп ҳадя ва назирлар келтирар эдилар.

Балх Луҳросп¹нинг пойтахти эди. Луҳросп Кайхусрав²нинг валиаҳди бўлиб, ундан сўнг подишоҳликка ўтирда ва Балхда қизил олтиндан тахт ясаб, уни жавҳар ва ёқутлар билан безади. Унга Рум ва Ҳинд шоҳлари қарам бўлиб, унинг ҳукумларига бўйсунардилар. Ҳинд диёридан кишилар олиб келиб, Балхнинг қалъасини қурди. У қалъани шу сабабдан Ҳиндувон деб атадилар. Ҳақиқатда Балх муътабар қалъалардан ва номдор қўрғонлардандир. Ҳозирда мавжуд бўлган қўрғон девори муболағасиз айтганда, асосидан то кунгирасигача тахминан йигирма газ эди. Уни ғоятда мустаҳкам қилиб қурганлар. Атрофига эса ниҳоятда чуқур кенг хандақ қазиганлар. Айтадиларки, унинг кўп ери жимжимали бўлиб, агар бирон кишининг оёғи қўққисдан унга тушиб қолса, асло чиқариб бўлмайди. Қисқа қилиб айтганда, Балх шундай бир мустаҳкам қўрғон ва ниҳоятда маҳкам қалъадир. Мустаҳкамликда Садди Искандарга баробарлик даъво қилади, балки боши юқорилик қилади. Унинг тупроқ қўрғони шукуҳи ва бурж ҳамда деворларининг савлати кўк қалъасини шарманда қилади”³.

Шунингдек, асарда Хуросонда яшовчи халқлар, уларнинг машғулоти ҳамда у ердаги шаҳар аҳолиси орасида кенг тарқалган ҳунармандчилик, шу билан бирга ушбу халқларнинг урф – одатларига таалуқли бўлган бир қанча қимматли маълумотлар келтирадики, булар ўша давр да яъни ХВИ асрларда Хуросон халқлари тарихини ёритишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Яна ушбу асарда Балх ва бошқа шаҳарларда бунёд этилган иншоотлар, у ердаги илм – фан ва маданият ҳам бир қадар ривожланишини кўрсатувчи маълумотлар ҳам бор.

¹ Луҳросп – Қадимги Эроннинг Кайёнийлар сулоласидан бўлган тўртинчи ҳукмдори. Кайёнийлардан қуйидаги ўн киши подишоҳ ўтган: Кайкубод, Кайковус, Кайхусрав, Луҳросп, Гуштаси (Гуштасуп), Баҳмон, Хумой, Дороб, Дороб II, ва Искандар.

² Кайхусрав – Кайёнийлар сулоласидан бўлган Сиёвуш ибн Кайковус билан Турон маликаси Фарангиснинг фарзанди; қадимий замонларда Турон хокими.

³ Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдуллонома”. 1 – жилд. Т., “Шарқ”, 1999. Б. 255.

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг бу асарида мусулмон руҳонийларининг, масалан, Мовароуннаҳрдаги каби Хуросонда ҳам жуйборий Ҳожаларнинг, Бадахшонда шайх Халилулох¹нинг мамлакатнинг ижтимоий – сиёсий ҳаётида тутган ўрни ва роли ҳақида ҳам муҳим маълумотлар келтирилган.

“Абдуллонома” да экин экиш, деҳқончилик қилишнинг инсонлар учун қанчалик муҳим ва керакли, ерларни сув чиқариб, ариқлар казиб обод қилишни таснифи ҳам бор. Масалан, “Деҳқончилик касбида фойда кўпдир. Уларнинг тақдиридан ақл ожиздир. Чунки унинг бир донаси етти юз дона ҳосил беради.

Унинг аслига ва кўпайишига қара! Бундан ҳам кўпайиши Тангри раҳмати билан бўлади. Орқага кетиб камайиб қолиши, эй деҳқон, сенинг қамчилигингдандир...

...Улуғ ва олий Тангри ерни ва экинзорларни ҳикмат билан яратади, унинг обод бўлишини, халққа ундан фойда етишини хоҳлайди. Агар халқ фойда олиш, даромад қилиш учун исроф билан бўлса ҳам, дунёни иморат қилганда савоб бўлишини билса эди, ҳаргиз иморат қилишни тарк қилмас эди. Агар иморат қилишни кўйиб, ерни бўш қолдирганда қандай гуноҳ ҳосил бўлишини билса эди, асло ободончилик асбобини хароб бўлишига йўл қўймас эди. Масалан, агар бир киши кучи етгунча миқдордаги ерни зироат қилиб, ҳар йили ундан минг батмон ғалла ҳосил олиб турган бўлса, сўнгра бепарволик биланишлаб, тўққиз юз батмон ҳосил олса, кейинга қолдириб, қўлга киритолмаган юз батмон миқдори учун жавобгар бўлади.

... Саодатдастгоҳ, вилоятпаноҳ ҳоқон хазрат шу қадар зўр даража ва улуғ мартабалари, мол, ҳол ва тобеларининг кўплиги билан деҳқончидик касбида иззат, шарофат борлигига биноан зироатни кўпайтирдилар. Дарахт ўтқазиш ва иморат солиш ишларини тартиб билан олиб борарди, ундан олган чексиз манфаат, ҳисобсиз фойдаларнингча ҳисса қилиб ожизалар, заифлар мискинлар ва солиҳ бандаларга сарф этади. Шу кунларда эса унинг жаҳонга оро берувчи раъйи бинокорининг яхши эҳтимоми билан обод бўлган, жаҳон

¹ Шайх Ҳамидуллоҳ – Бадахшонлик машҳур эшон, диний уломо, қабри Варсагда жойлашган.

ободонлигига жаннатнинг рашки келади, жаҳон ҳурлари қасридек бўлди, унга Эрам боғи, байтул – маъмур ҳасад қилади. Инъоми файзининг булути доимо умумхалқнинг умиди бўстониға, аҳволи боғи кечаю – кундуз тўкилиб, ёғиб туради. Ҳаммага тегишли бўлган ёрдами булутининг қатралари умидворлар орзусининг экинзорига пайдар – пай ёғиб турган баҳор булути қатраларидек тўкилиб турмоқда.

Динпаноҳ ҳоқон Бадахшон вилоятининг ҳамма халқининг ҳожатмандлик, фидокорлик арзгоҳига келтирганидан кейин, унинг кимёасар назари Имом даштига тушди. Чунки Имом дашти сахийлар химмати соҳасидек кенг эди. Лекин Карбало водийси¹нинг лаб ташналаридек оқар сув йўқлигидан лаби қуриган, ташна жигар эди. Ҳожатмандлик йўли билан арз тутилгач, “Хатлон, Қундуз, Бағлондан баъзи одамлар кўчиб Имом Арҳангига келиб жойлашсинлар. У кенг водий ва маҳкам биёбоннинг ободонлиги учун Жайхундан янги анҳор қазишга киришсинлар”, деган мазмунда олий ҳукм содир бўлиш шарафини топди. Тангрига шукур, ул хазратнинг илтифоти барокоти, хашаматли хоқон давлатининг қуввати билан ул биёбон, кўп йиллардан буён экинсиз ётган чўл “экинсиз водий” дан киноя бўлган эди, бу кунда у, гўзал боғ, яшнаган бўстонликка айланди”².

Хуллас, Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдулланома” асарида ижтимоий – сиёсий, маданий ҳаётига оид жуда кўплаб воқеалар баён этилганки, бу нарсасарнинг қимматлилигини янада оширадики, унга бўлган қизиқишни кучайтиради.

¹ Карбало водийси (Карбало дашти) – Карбало Ироқдаги Фурот дарёси водийсида жойлашган даштлик.

² Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. “Абдулланома”. II – жилд. Т., “Шарк”, 2000. Б. 177 – 178.

ХУЛОСА

Ҳофиз Таниш Бухорийнинг “Абдуллонома” асарида асосий ўринни эгаллаган воқеа ва ходисалар ўша даврда Шайбонийларнинг етакчи, кучли ҳукмдори Абдуллахонни улуғлашга бағишлангани шакл - шубҳасизки, биз унда Абдуллахоннинг 1551 – 1582 йилларда олиб борган узлуксиз урушлари, Шайбонийхон вафотидан сўнг майда қисмларга бўлиниб кетган Мовароуннаҳрни қайта бирлаштириш, Шайбонийхон давлатини қайта тиклаш, марказий давлатни кучайтиришга қаратилганлиги баённини ўқиймиз. Бунда у деярли ҳамма ўзбек қабилалари, жўйбор¹ ҳожалари ва руҳонийларнинг ёрдамига таянади. У шайбоний султонлар ва йирик феодалларнинг бош – бошдоқлигларига қарши шавқатсизларча курашди ва ҳатто ўз қариндош – уруғларини ҳам аямай қириб ташлади. Бу курашда Абдуллахон ва унинг ўғли Абдулмўминдан бошқа Абулхайрхон хонадонидан бўлган ҳамма шайбоний султонлар қириб ташланди. Тинимсиз ҳарбий юришлар, қонли урушлар меҳнаткаш омманинг тинқасини қуритди.

Абдуллахон қарийиб 40 йил давлатни бошқарди. Лекин бари – бир ички феодал уруш ва низоларни тамоман бартараф қилаолмади. У давлатни қурол воситаси билан, аниқроғи, зўрлик билан бошқарди. Феодалларнинг

¹ Жўйбор – XIV – XVI асрлардаги Бухоронинг ҳарбий томонида жойлашган катта бир мавзе бўлиб, бу жўйборий ҳожаларнинг қароргоҳи бўлган. Абдуллахон замонида Жўйбор мавзеси Бухоро шаҳри ўрамига қўшиб олинган.

сепаратистик ҳаракати Абдуллахон ҳаётининг сўнги йилларида яна бошланди ва унинг вафотидан (1598 йил) кейин кучайиб кетди. Ўғли Абдулмўминнинг ҳукмронлиги олти ойдан ошмади ва у бир гуруҳ фитначи феодаллар томонидан қатл этилди.

Ҳофиз Таниш ўз асарида юқорида баён қилинган тарихий воқеаларни, яъни Мовароуннаҳрни XVI асрдаги сиёсий аҳволини батафсил ёритиб беради. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бу асар ҳукрон синфнинг мақсад ва манфаатларини кўзлаб ёзилган: унда Абдуллахон ва унинг атрофидаги феодал гуруҳлар кўкларга кўтариб мақталган. Шунга қарамай бу асар Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Хуросоннинг XVI асрдаги сиёсий ҳаётини ўрганишда қимматли манба бўлиб хизмат қилиши мумкин. “Абдуллонома” нинг тарихий манба сифатида афзаллиги шундаки, у асосий тарихий воқеаларни объектив ёритиб берган. Шу жиҳатдан уни Жувайний ва Рашиддудиннинг асарлари қаторига бемалол қўйса арзийди.

Маълумки, Ҳофиз Таниш сарой шоири ва тарихчиси эди. Шунинг учун ҳам у валинеъмат Абдуллахоннинг ана шу юришларини зўр кўтаринкилик билан тасвирлаган. Бу урушларни эса мамлакатда осойишталик ўрнатишга қаратилган ҳаракат деб тасвирлаган. Лекин асарда баён этилган воқеаларни диққат билан ўқир экансиз, муаллифнинг бу меҳнаткаш халққа беҳисоб азоб – уқубатлар етказганини кўрсатиб беришга ҳам ҳаракат қилганини кўриш мумкин. Асарда бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг қириб ташланиши, молу – мулкани талон тарож қилиниши ва ҳароб қилиниши каби фактлар кўп учрайди.

XVI асрда хонлик шаҳарларида илм – фан, адабиёт ва китобат санъати ҳам ривож топади. Биз сўз юритаётган “Абдуллонома” (“Шарафномаи шоҳий”) ҳам, ибн Араб Муҳаммад Қатағоннинг “Мусаххир ал - билод”, Амин Ахмад Розийнинг “Хафт иқлим” каби қимматли тарихий асарлари, Мутрибийнинг “Таскират уш - шифо”, Нусхайи зебойи, Жаҳонгир каби библиографик асарлар Абдуллахон даврининг маҳсулидир.

Бу ва бошқа тарихий манбааларни чуқур , атрофлича ўрганиш ўзбек халқи, ҳамда Ўрта Осиё ва Қозоғистон, шунингдек улар билан туташ ўлкаларда истиқомат қилувчи туркий забон халқларнинг келиб чиқиши, уларнинг этник тарихини ўрганишга яқиндан ёрдам беради.

Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдуллонома” асарини ҳозирги алифбода 1963, 1966 йилларда биринчи ва иккинчи марта нашр қилганлар, лекин уларда иккинчи мақола (қисми) чала тарзида чоп қилинган эди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг бу асарни тўлиқ ҳолда: биринчи ва иккинчи мақолалар тўлиқ ҳолатда икки жилдда 1999 -2000 йилларда қайта ишланган, тўлдирилган ҳолатда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти иштирокида Халқаро Амир Темур ҳайрия жамғармаси ҳамкорлигида таниқли тарихчи олим – академик Бўрибой Ахмедовнинг кириш сўзи билан “Шарқ” нашриётида чоп этилиши эса ўзбек халқининг илмий ва маданий ҳаётида муҳим воқеадир.

Хулоса қилиб айтганда Ҳофиз Таниш ал – Бухорийнинг “Абдуллонома” асари ота – боболаримиз қолдирган маданий мероснинг яна бир намунасидир. Асарни ўқиган киши ўзбек халқининг тарихини, шу жумладан Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг ХВИ асрдаги ижтимоий – сиёсий ва маданий ҳаёти билан танишиш орқали ҳозирги мустақил Ватанимизда тинч – осуда турмуш кечираётганимизга шукроналар айтамиз, ҳамда бунинг қадрига тушуниб етишда ёрдам беради.

Бу асар билан танишиш ўқувчида, китобхонда ўзлигини яхши англашга, тарихий хотирасини янада бойитишга сабабчи бўлади ва шубҳасиз ёрдам беради. Шунингдек, ушбу битурув малакавий ишимиздан ўрта мактаб, академик литцей ва касб хунар коллежларида ўқитиладиган тарих дарсларида Шайбонийлар даври мавзусини ўтишда қўшимча маълумот сифатида фойдаланиш учун тавсия этилади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар.

1. Каримов И. А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., “Ўзбекистон”. 1997.
2. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз – келажак йўқ. Т., “Шарқ”. 1998.
3. Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7 – жилд. Т., “Ўзбекистон”. 1999.
4. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., “Маънавият”. 2008.
5. Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида. Т., “Ўзбекистон”. 2011.
6. Аҳмедов Б., Муниров К. Ҳофиз Таниш Бухорий. Т., “Фан”. 1963.
7. Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. Т., “Ўқитувчи”. 1994.
8. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., “Ўқитувчи”. 1991.
9. Аҳмедов Б. История географическая литература Средней Азии ХВИ – XVIII в.в. Т., «Наука». 1985.
10. Аҳмедов Б. История джуйбарских шейхов. В сб. «Духовенство и политическая жизнь». М., 1985.

11. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Т., “Ўқитувчи”. 2001
12. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., “Шарқ”. 2000.
13. Салоҳиддинова М. А. Сведение о киргизах в «Абдуллонаме» Хафиза Таниша. Известия. А. Н. Киргизской ССР. Серия общ. Наука. Том – ИИ. Выпуск – 3. «Фрунзе». 1963.
14. Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. Абдуллонома (Шарфномаи шоҳий). I – жилд. Т., “Шарқ”. 1999.
15. Ҳофиз Таниш ал – Бухорий. Абдуллонома (Шарфномаи шоҳий). II – жилд. Т., “Шарқ”. 2000.
16. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., “Янги аср авлоди”. 2001.